

નવીન ભૂગોળ ભાગ ૨

મુંબઈ ઇલાકા.

લેખક તથા પ્રકાશક

મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ;
હૈડમાસ્ટર, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

સર્વ હક સંભાળીને

આવૃત્તિ ૧વી

પ્રા. ૧,૦૦૦

સને ૧૯૩૦

અમદાવાદ—શ્રી “ કાયમંત્રી ન્યુબિલી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ મનલાલે પ્રિન્ટ કરેલું.

એકલા એજન્ટ

એસ. બી. શાહની કું.

પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

* *

કિંમત પાંચ આના

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

गुजरात कर्णामणि भाग १

अ. क्र. ९५५६६

श्री. वि.

पुस्तक. शा. १५५५६६ भाग-१

म. ३५. ८५४. २. २

નવીન ભૂગોળ ભાગ ૨

મુંબઈ ઇલાકા ઓફ હિંદુ ટેમ્પલ્સ:

લેખક તથા પ્રકાશક
ભૂગોળભાઈ હીરાલાલ ચાકસી એમ. એ;
હિંદુ માસ્તર, પ્રે. શ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

સર્વ હક સ્વાધીન

આવૃત્તિ ૧લી   પ્રત ૧,૦૦૦   સને ૧૯૩૦

અમદાવાદ—બી “ કાયમંટ ન્યુનિસી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દે પીકાસ છાનલાલે છપસું.

એકલા એજન્ટ
એસ. બી. શાહની કું.
પાનકોર નાકા—અમદાવાદ

* *

કિંમત પાંચ આના

ગ્રંથોત્તર વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૬૬૨

ભૂગોળના વિષયમાં રસ
લેતા શિક્ષકોને
સમર્પિત.

ઉપોદ્ધાત

છેલ્લાં પચીસ વર્ષની અંદર ભૂગોળશિક્ષણમાં મોટા ફેરફારો થયા છે. હાલમાં ભૂગોળને એક શાસ્ત્રીય વિષય તરીકે ગણવામાં આવે છે; એટલે તેમાં આપેલી બાબતો કાર્યકારણભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. તેમાંની હકીકત કેવળ છુટીછવાઈ શીખવવાથી વિદ્યાર્થીઓ ગોખીને યાદ રાખે છે. ત્યાંસુધી ભૌગોલિક બાબતો તેમના આગળ વર્ણનરૂપે રસિક રીતે મૂકવામાં આવે નહિ તેમજ તેમાં રહેલા કાર્યકારણભાવની ઘટના તેમને સમજવાય નહિ, ત્યાંસુધી તે વિષય ગુણક અને સંબંધ વગરની શૈલીથી શીખવવામાં આવે એ નવાઈ પામવા જેવું નથી. કોઈ પણ દેશના ત્યાંની જમીન અને આબોહવાને અનુસરી હાલમાં પ્રદેશ પાડવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી નીપજતાં વનસ્પતિ, પાક, પ્રાણી ઉદ્યોગો, રાજ્યવહીવટ વગેરે બાબતો કાર્યકારણના સંબંધને અનુસરી શીખવવામાં આવે છે. એથી વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિ કેળવાય છે અને તેમાં તેને રસ પડે છે. આ વિચારને અનુસરી આ ભૂગોળની યોજના ઘડવામાં આવી છે. વળી ભૂગોળની હકીકતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે જેટલા અને તેટલા નકશા મૂકવામાં આવ્યા છે. જે શિક્ષકવર્ગ આમાં બતાવેલી શૈલી મુજબ નકશાની મદદથી શીખવશે, તો જરૂર વિદ્યાર્થીને આ વિષય કંટાળા ભરેલો લાગશે નહિ.

આ પુસ્તક રચવામાં સરકારી ગેઝેટીઅર અને નકશા તથા જુદી જુદી ગુજરાતી ભૂગોળની મદદ લેવામાં આવી છે. તે બધા લેખકનો હું આભાર માનું છું.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ.
તા. ૨૭-૧૧-૧૯૩૦.

મૂ. હી. ચૌકસી.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧લો સામાન્ય વર્ણન ૧—૨		થાણા જિલ્લો ૭૯-૮૦	
પાઠ ૨જો ભૂમિરચના ૩—૫		કોલાયા „ ૮૦-૮૨	
પાઠ ૩જો પર્વતો ૬—૯		રત્નાગિરિ „ ૮૨-૮૩	
પાઠ ૪થો નદીઓ ૯-૧૩		દેશી રાજ્યો „ ૮૩-૮૪	
પાઠ ૫મો દરીઆકિનારો ૧૪-૧૬		દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ૮૪-૮૬	
પાઠ ૬જો ઉષ્ણતામાન ૧૬-૨૨		પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો ૮૭-૮૮	
પાઠ ૭મો વરસાદ ૨૨-૨૮		પૂર્વ ખાનદેશ „ ૮૯-૯૦	
પાઠ ૮મો જમીનના પ્રકાર		નાશિક „ ૯૦-૯૧	
અને વનસ્પતિ ૨૮-૩૦		અહમદનગર „ ૯૧-૯૨	
પાઠ ૯મો ખનીજ ૩૧-૩૩		પુના „ ૯૩-૯૪	
પાઠ ૧૦મો પાક ૩૩-૩૫		મોલાપુર „ ૯૪-૯૬	
પાઠ ૧૧મો પ્રાણીઓ ૩૫-૩૭		સતારા „ ૯૬-૯૭	
પાઠ ૧૨મો ઇંધ્રોરોજગાર ૩૭-૩૯		દેશી રાજ્યો ૯૮-૯૯	
પાઠ ૧૩મો આયાતનિકાસ ૩૯-૪૦		કર્ણાટક સામાન્ય વર્ણન ૧૦૧-૧૦૨	
પાઠ ૧૪મો વહેવારના માર્ગ ૪૧-૪૫		મેલગામ જિલ્લો ૧૦૨-૧૦૩	
પાઠ ૧૫મો વસ્તી ૪૬-૪૯		વિજયપુર „ ૧૦૩-૧૦૪	
પાઠ ૧૬મો લોક-ધર્મ-ભાષા ૪૯-૫૧		ધરવાડ „ ૧૦૪-૧૦૬	
પાઠ ૧૭મો રાજ્યવહીવટ ૫૨-૫૩		કાનડા „ ૧૦૬-૧૦૮	
સિંધ: સામાન્ય અને જિલ્લા ૫૪-૬૫		દેશી રાજ્યો ૧૦૮-૧૧૦	
ગુજરાત „ „ ૬૫-૭૭		મુંબઈ ૧૧૦-૧૧૨	
કોંકણ સામાન્ય વર્ણન ૭૭-૭૮		હિંદુસ્તાન(સામાન્ય) ૧૧૨-૧૨૦	

નવીન ભૂગોળ ભાગ ૨ જે

મુંબઈ ઇલાકો

પાઠ ૧ લો

સામાન્ય વર્ણન.

તમે ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા છો. હવે જે ઇલાકામાં તમે રહો છો તેની ભૂગોળ તમારે શીખવાની છે. જેમ ઘણા જિલ્લા મળી એક વિભાગ થાય છે તેમ ચાર પાંચ વિભાગ મળી એક ઇલાકો થાય છે. આપણે બધા મુંબઈ ઇલાકામાં રહીએ છીએ. મુંબઈ ઇલાકો એ આપણા હિંદુસ્તાન દેશનો એક ભાગ છે, અને હિંદુસ્તાન દેશ એશિયા ખંડમાં આવેલો છે. પૃથ્વીના જે ભુદા ભુદા ખંડ છે, તેમાંનો એક ખંડ એશિયા છે. મુંબઈ ઇલાકામાં મુંબઈ સર્વથી મોટું અને વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતું શહેર હોવાથી આ ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પાડ્યું છે.

તમે નકશામાં જોશો તો જણાશે કે મુંબઈ ઇલાકાનો આકાર એક લાંબી પટ્ટી જેવો છે, અને તે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે આવેલો છે. સાધારણ રીતે તે ૩૦૦ માઇલ પહોળો છે. ફક્ત કાઠિયાવાડ આગળ તેની પહોળાઈ ૪૦૦ માઇલ જેટલી છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીમાં તેની લંબાઈ આશરે ૧,૦૦૦ માઇલ જેટલી છે. આ પ્રમાણે તેનો આકાર એક લાંબી સાંકડી પટ્ટી જેવો છે તે હવે સમજાયું હશે.

તમારા વર્ગના ઓરડાની લંબાઈ પહોળાઈ તમને માપતાં આવડતી હશે. જે એ ઓરડો ૨૫ ફુટ લાંબો અને ૨૦ ફુટ પહોળો હોય તો તેનો વિસ્તાર ૫૦૦ ચોરસ ફુટ થાય છે. એજ પ્રમાણે આપણા આખા મુંબઈ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૧,૮૬,૯૯૪ ચો. મા. છે. તેમાં દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ઇલાકાનો ચોથો ભાગ સિંધનો છે અને બાકીના લગભગ અડધા ભાગના વિસ્તારમાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. આપણા ગુજરાત કરતાં મુંબઈ ઇલાકો લગભગ ત્રણગણો મોટો છે.

જે આપણે ઇલાકાની ઉત્તરમાંથી નીકળી તેની ચારે બાજુએ ફરીએ તો પ્રથમ બલુચિસ્તાન, પંજાબ અને રજપુતાનાનાં રાજ્યો આવેલાં છે. પૂર્વમાં મધ્યહિંદએજન્સિસ, મધ્યપ્રાંત, વરાહ અને નિજમનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મ્હૈસુરનું રાજ્ય છે. પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

પ્રશ્નો:—

૧. ઇલાકો કેને કહે છે ? આપણા ઇલાકાને મુંબઈ ઇલાકો શાથી કહે છે ? મુંબઈ ઇલાકો કયા ખંડમાં આવેલો છે ?
૨. તમારા જિલ્લા સાથે સરખાવતાં તે કેટલો મોટો છે તે આકૃતિથી સમજાવો.
૩. મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો દોરી તેની આસપાસ આવેલા મુલકનાં નામ લખો.
૪. મુંબઈ ઇલાકાના આકારનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૨ જે

ભૂમિરચના

તમે ગામમાં તથા ગામ બહાર જોયું હશે કે બધી જમીન એક સરખી હોતી નથી. કોઈ ઠેકાણે ખાડા તો કોઈ ઠેકાણે ટકરા પણ હોય છે. વળી કેટલીક જગા સીધી સપાટ હોય છે. તેવી રીતે

આપણા ઇલાકાની જમીનની રચના જુદી જુદી જાતની છે. જમીનની કુદરતી રચના પ્રમાણે તેના જુદા જુદા ભાગ પાડેલા છે. આપણે જૂમિરચનાના નકશામાં જોઈશું તો તેની ઉત્તરના ભાગમાં સિંધુ નદીનો નીચલો સપાટ પ્રદેશ માલમ પડે છે, અને તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મોટા સપાટ પ્રદેશનો એક ભાગ છે. સિંધુ નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી સિંધમાં થઈ વહે છે. સિંધુના પૂરના વહેણ સાથે કાંપ ધસડાઈ આવે છે, તે આસપાસના પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે; અને તેથી ત્યાંની જમીન સપાટ જોવામાં આવે છે. આ સપાટ પ્રદેશ છેક કચ્છના રણ સુધી આવેલો છે.

ચોમાસામાં વરસાદના પાણીને તળાવ તરફ વહેતું તમે જોયું હશે. તેમાં રેતી, કાંકરા, માટી વગેરે ભળેલું માલમ પડે છે; અને જે જગામાં થઈને તે વહે છે, ત્યાં તેમાંનો થોડોક ભાગ ઠરી ગયેલો હોય છે. તેવી રીતે સિંધમાં વહેતી સિંધુ નદી ધણે દૂરથી કાંપ ધસડી લાવે છે, અને તે કિનારાની આસપાસ પથરાઈ જાય છે, તેથી ત્યાં સપાટ પ્રદેશ થયો છે. સિંધમાં વરસાદ ધણે થોડો પડે છે, તેથી સિંધુના કિનારાના પ્રદેશ સિવાય સિંધનો બાકીનો ભાગ ઉજ્જડ અને રેતાળ છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે નાની ટેકરીઓ કે રેતીના ઢગલા જોવામાં આવે છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં થરપારકર અને રજપુતાનાનું રણ આવેલું છે. પશ્ચિમમાં પણ બલુચિસ્તાન તેના જેવો ઉજ્જડ પ્રદેશ છે. આ રીતે સિંધ એકંદરે વેરાન અને ઉજ્જડ પ્રદેશ છે, છતાં તે જે કંઈ આબાદ સ્થિતિમાં છે તે તેની વચ્ચે વહેતી સિંધુ નદીને લીધેજ છે. આ કારણથી સિંધુ સિંધની અન્નદાતા ગણી શકાય, કારણ કે ત્યાં વરસાદ નહિ જેવો પડે છે; પણ નદીમાં પૂર આવે છે તેને લીધે તથા તેમાંથી ધણી નહેરો ખોદેલી છે, તેથી સિંધમાં ખેતી થઈ શકે છે; એટલે તેને લીધે લોકોને ખાવાનું અને ધંધોરાજગાર મળે છે. ત્યાં સિંધુ નદી વહેતી નહોત, તો તે રજપુતાના કે થરપારકરના રણના જેવો ઉજ્જડ મુલક માલમ પડત.

મુંબઈ દેલાઝાની
ભૂમિ રચના

ત્યાંથી આગળ આવતાં સિંધની ભૂમિરચના કરતાં તદ્દન જુદીજ નીતનો કુદરતી રચનાવાળો ગુજરાતનો સપાટ પ્રદેશ આપણા જોવામાં આવે છે. તેમાં ગુજરાત, કાઠિઆવાડ અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતનો ઈશાન ખુણાનો અને પૂર્વ ભાગ ઉંચો છે. ગુજરાતમાં થઈ આપણે આગળ જઈએ તો દક્ષિણમાં પશ્ચિમ કાંઠાનો કાંકણનો મુલક આવે છે. ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે. વળી તે દરીઆકાંઠે હોવાથી સિંધ અને ગુજરાત કરતાં તેની રચના જુદી માલમ પડે છે. આ પ્રદેશ નીચો સપાટ એક પટ્ટી જેવો છે. તેની પાસે દક્ષિણનો પર્વતીય ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે. કાંકણમાં દરીઆને સમાન્તર સેંકડો માઇલ સુધી સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમઘાટ આવેલો છે. તે ઓળંગીને જઈએ તો દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે અને તે એક વિશાળ મેદાનનો પ્રદેશ છે. તેનો ઢાળ પશ્ચિમઘાટથી પૂર્વ તરફ ધીમે ધીમે ઓછો થાય છે, અને તે વરાડ અને હૈદરાબાદના સપાટ પ્રદેશ સુધી આવેલો છે. આ રીતે ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં કાંકણ અને મહારાષ્ટ્ર એ બે પ્રદેશ છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં કર્ણાટકનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાની ભૂમિરચના જોતાં તેના નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી શકાય:—

(૧) સિંધ, (૨) ગુજરાત, (૩) કાંકણપટ્ટી અને (૪) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ: મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક.

પ્રશ્નો:—

૧. મુંબઈ ઇલાકાના કુદરતી વિભાગ કયા કયા છે ?
૨. સિંધની કુદરતી રચના આપણા પ્રાંતની કુદરતી રચના સાથે સરખાવો.
૩. મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો દોરી તેમાંનો સપાટ પ્રદેશ રંગ પુરી બતાવો.
૪. સિંધની કુદરતી રચનાની અસર કયા કારણથી ફેરવાઈ જાય છે ?

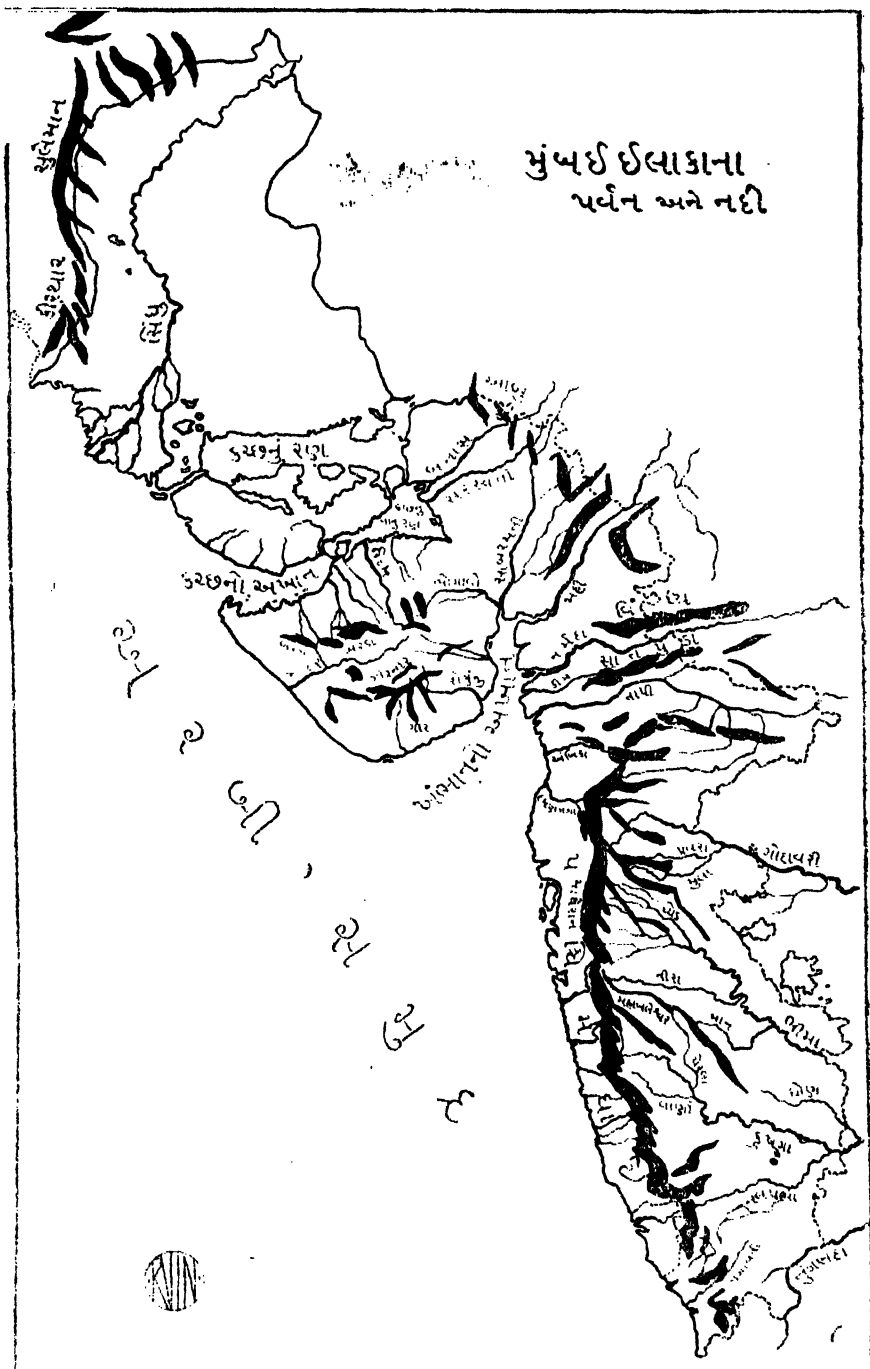
પાઠ ૩ બે

પર્વતો.

મુંબઈ ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગની ભૂમિરચનાનો ખ્યાલ તમને આવ્યો હશે. હવે આપણે તે વિષે વધારે શીખશું. તમારા વર્ગની નીચેની જગા સપાટ છે અને મેજવાળો ભાગ ઉંચો છે. તે પ્રમાણે જે પૃથ્વી ઉપર આપણે રહીએ છીએ તેની જમીનની રચના કોઈ ઠેકાણે ઉંચી, કોઈ ઠેકાણે નીચી અને કોઈ ઠેકાણે સપાટ હોય છે. તમારા વર્ગના મેજને ઢળતું રાખીશું તો તમને જણાશે કે તેની ઉંચી સપાટી ધીમે ધીમે નીચેની જમીન સાથે મળી જાય છે. નીચેની જગા સપાટ મેદાન રૂપ લાગે છે અને મેજનો ઉંચો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ જેવો છે.

ભૂમિ રચનાના નકશામાં જોશો તો બલુચિસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશની તળેટીથી માંડીને પૂર્વ તરફ જઈએ તો સિંધનો સપાટ પ્રદેશ આવે છે. કિરથાર પર્વત સિંધને બલુચિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. તે પર્વત ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ આવેલો છે. ઉત્તરમાં તે પર્વતની હારને સુલેમાન કહે છે. અને વચલી હાર હાલા નામથી ઓળખાય છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૪,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. સિંધની દક્ષિણે કચ્છ અને કાઠિઆવાડનો લગભગ સપાટ મુલક છે, તેમાં કેટલાક છુટાછવાયા ડુંગરો અને પર્વતો આવેલા છે. ખરડો, ચોટીલો, ગીરનાર, શેત્રુંજે એ કાઠિઆવાડના પર્વતો છે. તે સંબંધી તમે શીખી ગયા છો. કચ્છમાં ઉત્તરધાર, મધ્યધાર અને દક્ષિણધાર એવી ત્રણ ડુંગરોની હારો આવેલી છે. ખરી રીતે આ ડુંગરા અરવલ્લી પર્વતની હારનો એક ભાગ હોય એમ લાગે છે. ગુજરાતના અગ્નિ ખુણા તરફ જતાં મોટી પર્વતની હાર જેવાંમાં આવે છે, તે અરવલ્લી પર્વતનો દક્ષિણ ભાગ છે. તે ડુંગરો આણુ પર્વતથી શરૂ થઈ નર્મદાના જમણા

મુંબઈ ઈલાકાના
પર્વત અને નદી

કિનારા સુધી આવેલા છે. તેને લીધે ગુજરાતનો પ્રદેશ મધ્યહિંદ એજન્સિથી જુદો પડે છે. ગુજરાતનો લુણી નદીના મુખ સુધીનો પ્રદેશ એકંદરે નીચો સપાટ મુલક છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૧,૦૦૦ ફુટ કરતાં ઉંચો નથી. તેમાં આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, રાજપીપળા અને પારનેરાના ડુંગરો આવેલા છે.* નર્મદાની ઉત્તરે વિંધ્યાચળ પર્વત આવેલો છે. ગુજરાત રજપુતાનાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેનો એક પહોળો પટો છે. તે ખરી રીતે દરીઆકાંઠાના જેવો પ્રદેશ છે. કાઠિઆવાડ પણ તેના જેવો મોટો પ્રદેશ છે.

તાપી નદીની દક્ષિણનો મુલક ખાડાટકરાવાળો ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. તેમાં મોટી છુટી ખડકો છે અને ઉંચાં ઝઝુમતાં શિખરો છે. દક્ષિણની મોટી નદીઓનો તે જળમાર્ગ છે. ખરી રીતે આ ડુંગરાળ પ્રદેશને સહ્યાદ્રિ કહે છે. તે પશ્ચિમઘાટનો ઉત્તરનો છેડો છે. આ મોટો પર્વત લગભગ એક હજાર માઇલ સુધી કિનારાને સમાન્તર આવેલો છે. તેની સાધારણ ઉંચાઈ દરીઆની સપાટીથી ૨,૦૦૦ ફુટ છે; છતાં કેટલાંક શિખરો તો ૩૦૦૦ ફુટથી ૪૦૦૦ ફુટ જેટલાં ઉંચાં આવેલાં છે. સહ્યાદ્રિની તળેટી અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચે ૪૦ માઇલ પહોળા સાંકડી પટી છે.

સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગનો ઢાળ એકદમ સીધો છે, પણ પૂર્વ તરફનો ઢાળ તેવો નથી. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલોક સપાટ ભાગ આવેલો છે; તેથી ધીમે ધીમે તેનો ઢાળ સપાટ મેદાન જેવો થતો જાય છે. પશ્ચિમ કિનારાની સાંકડી પટી છેક દક્ષિણે કાનડા સુધી આવેલી છે. નાશિક જિલ્લામાં આવેલું કળસુઆષ્ટનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર ૫,૪૨૭ ફુટ ઉંચું છે. સિંહગઢ, પુરંદર, મહાબળેશ્વર અને માથેરાન એ તેના મુખ્ય ઉંચાં શિખરો છે. તેમાં ઇગતપુરી પાસે થળઘાટ છે અને ખંડાળા પાસે ભોરઘાટ છે. ભોરઘાટમાં થઈને રેલવે જાય છે. હાલમાં પહાડમાંથી આરપાર રસ્તો કોતરી કાઢી તેમાં થઈ રેલ્વે લઈ જવામાં આવે છે.

* ગુજરાતના પર્વતો વિષે વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ નવીન ભૂગોળ ભાગ ૧.

સાતપુડા પર્વતની હારને લીધે તાપી અને નર્મદાની ખીણનો પ્રદેશ જુદો પડે છે. તેમજ તેને લીધે ખાનદેશ ઇંદોરના રાજ્યથી જુદો પડે છે. તેની ઉંચાઈ ૫,૦૦૦ ફુટ છે. રાજપીપળાના ડુંગરો સાતપુડાનો પૂર્વભાગ હોય એમ લાગે છે. સાતમાળ અથવા અર્જિંટાના ડુંગરો ખાનદેશ અને નિમ્નમના રાજ્ય વચ્ચે આવેલા છે. આ બંને પર્વતો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આવેલા છે. પશ્ચિમઘાટનો પૂર્વભાગ ત્રિકોણાકાર જેવો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને આપણા ઇલાકામાં તેનો ભાગ નર્મદાથી કૃષ્ણા સુધી આવેલો છે. તેનો ઢાળ પૂર્વ તરફ જતાં જતાં ધીમે ધીમે મેદાન જેવો થાય છે. આ કારણે લીધે ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી નદીનું વહેણ પૂર્વ તરફ ઢળતું જાય છે. સિંધમાં આવેલા કિરથાર પર્વત ઉપર ઝાડી નથી; પણ ગીરનાર, આશુ, સાતપુડા અને સહ્યાદ્રિ ઉપર ઘણી ઝાડી છે. સહ્યાદ્રિ ઉપર ઘાડાં જંગલો છે. તેના ઉપર મહાખજેશ્વર અને માથેરાન હવાખાવાનાં સ્થળ આવેલાં છે, તથા તેના ઉપર ઘણા ડુંગરી કિલ્લા બાંધેલા છે.

પ્રશ્નો:—

૧. ઉચ્ચપ્રદેશ અને સપાટ જમીન વચ્ચે શો તફાવત છે ?
૨. મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો દોરી તેમાં પર્વતો મૂકો અને કોંકણપટ્ટીનો પ્રદેશ બતાવો.
૩. તાપી અને નર્મદાનાં વહેણ સાથી જુદાં પડે છે ?
૪. મહારાષ્ટ્રના પૂર્વભાગની જમીનની રચના કેવી છે ?
૫. સહ્યાદ્રિ વિષે જે જાણતા હો તે કહો.

પાઠ ૪ થો

નદીઓ

તમે સૌએ નદી તો જોઈ હશે. તેનું પાણી ક્યાંથી આવે છે ? જ્યારે વરસાદ વરસે છે, ત્યારે પર્વતોની કરાડોમાં વરસાદનું પાણી

ભરાઈ રહે છે, અને ધીમે ધીમે ઝરણુ રૂપે તે બહાર નીકળે છે. પાણીનાં વધારે ઝરણાં એકઠાં થવાથી જે પ્રવાહ બને છે તેને નદી કહે છે. મૂળ આગળ પહાડના પ્રદેશમાં નદી ઘણા વેગથી વહે છે; અને તેની સાથે તે માટી, રેતી, પથર વગેરે ખેંચી લાવે છે. જ્યારે તેનું પાણી ખડકો અને ભેખડો મૂકી આગળ નીચેના સપાટ પ્રદેશમાં વહે છે, ત્યારે તે ધીમેધીમે વહે છે. આવી રીતે નદી ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીચેના સપાટ મેદાનમાં વહે છે. તે વખતે તેનું વહેણુ વહાણુ ચલાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. નદીના મૂળ અને મુખ વચ્ચે વધારે અંતર હોય છે, ત્યારે તેની લંબાઈ વધારે થાય છે. નકશામાં જોવાથી તમને આ હકીકતનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે. ઉત્તરમાં સિંધુ નદી ઘણી લાંબી છે તેનું કારણુ હવે તમે સમજી શકશો.

સિંધ પ્રાંતનું નામ આ સિંધુ નદી ઉપરથી પડ્યું છે. તે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી સિંધના મધ્ય ભાગમાં થઈ વહે છે. જે પ્રદેશમાં થઈ તે વહે છે તે નીચાણનો સપાટ ભાગ છે. આખા સિંધમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે; તેથી ત્યાંના લોકોને ખેતી માટે સિંધુના પાણી ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; પણ તેમાં આટલું બધું પાણી ક્યાંથી આવતું હશે ? તેનું મૂળ હિમાલયના કૈલાસ શિખર પાસે છે. ત્યાં જ્યારે માર્ચથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં બરફ ઓગળે છે અને પંજાબમાં વધારે વરસાદ પડે છે; ત્યારે તેમાં એકદમ પાણી વધી પડે છે અને તેમાં પૂર ચડે છે. તેને લીધે તેના કાંટા અને નહેરો બધે હોવાથી ઘણોભાગ પાણીથી ભરપૂર થઈ જાય છે. તેનો પટ ઘણો મોટો છે. કોઈ ઠેકાણે પટ અડધા માઈલથી ઓછો નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો માઈલ જેટલો પણ છે. વળી પાણીની જરૂર પડે તે માટે સિંધુમાં નહેરો ખોદી છે. સિંધુના કાંટા અને નહેરો આખા પ્રદેશમાં પથરાયેલી હોવાથી બધી જગાએ પાણી ફેલાઈ જાય છે, તેથી ઘણો પાક થાય છે. રેલને લીધે કોઈ વખત નુકસાન પણ થાય છે; તેવી જગાએ મજબુત બંધ બાંધી રેલથી થતું નુકસાન અટકાવવામાં આવ્યું છે.

સિંધુના મુખ આગળ ત્રિકોણ જેવો પ્રદેશ બને છે તેને ડેલ્ટા કહે છે. જ્યારે પંજબ પ્રાંત મૂકી આગળ વધે છે, ત્યારે સિંધુ એક ખડકવાળી સાંકડી ખીણ (માર્ગ)માંથી વહે છે. ત્યાંથી પંજબ પ્રાંત જુદો પડે છે. સફર આગળ મોટામાં મોટો પુસ્તો (બંધ) બાંધી શકાય તેમ છે, તેથી ત્યાં સફર બેરેજનો મોટો બંધ ખેતરોને પાણી પુરું પાડવા માટે બાંધ્યો છે. આ પ્રમાણે સિંધુ નદી વડેજ સિંધની આબાદી છે; નહિ તો તે એક ઉજ્જડ વેરાન પ્રદેશ બની જત. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં સાબરમતી અને મહી એ મુખ્ય નદીઓ વહે છે. •

સાબરમતી:—(૨૦૦) અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી મહીકાંઠા, ગાયકવાડી મુલક અને અમદાવાદ જિલ્લામાં થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેને ખારી, વાત્રક વગેરે નદીઓ મળે છે. અમદાવાદ તેના ઉપર આવ્યું છે.

મહી:—(૩૨૦) માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં નીકળે છે. ખેડા અને પંચમહાલમાં વહી ભરુચ જિલ્લાની ઉત્તરે થઈ તે ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના મુખ ઉપર ખંભાત બંદર છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની ઉત્તરે વિંધ્યાચળ, સાતપુડા અને અજિન્ટાના ડુંગરોની હાર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ આવેલી છે. આ ગિરિમાળાની વચ્ચે જે બે મુખ્ય નદીઓ વહે છે તે નર્મદા અને તાપી છે. તે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

નર્મદા:—(૮૦૦) અમરકંટકના ડુંગરમાંથી નીકળી માળવામાં થઈ ગુજરાતમાં વહે છે. આગળ તે ખંભાતના અખાતને મળે છે. તે પવિત્ર નદી છે. તેના કિનારા પર ભરુચ, આણેદ, અને ભાડભુત વગેરે ગામ આવ્યાં છે.

તાપી: (૪૫૦) મધ્યપ્રાંતની ટેકરીઓમાંથી નીકળી ગુજરાતમાં વહે છે. સુરત આગળ તે અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેને કાંઠે માંડવી, રાંદેર અને સુરત આવેલાં છે.

દક્ષિણમાં કોંકણપટ્ટી, પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વ બાજુએ આવેલો ઉચ્ચ પ્રદેશ, એવા ત્રણ કુદરતી વિભાગ છે. આ તરફના દેશમાં પાણીની સવડ સારી છે. અરબી સમુદ્ર ઉપરથી આવેલાં વાદળાં પશ્ચિમઘાટ સાથે અથડાવાથી ત્યાં ઘણો વરસાદ તૂટી પડે છે. આ કારણને લીધે કોંકણમાં ઘણી નદીઓ વહે છે; પણ તે ભાગ સાંકડો હોવાથી નદીઓ ઘણી નાની છે, અને તે કામમાં આવતી નથી. ચોમાસામાં તે પૂરજોશમાં ધોધરૂપે વહે છે; પણ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય છે. કોંકણના નીચા પ્રદેશમાં દર વરસે નદીમાં પૂર આવવાથી ખાડીઓ થાય છે, તે વેપારના બહુ કામમાં આવે છે. છેક દક્ષિણમાં કાનડાની ઉત્તરે આવેલી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદીઓ મોટી થાય છે. શિરાવતી પર્વતમાંથી એકદમ ધસી આવી વહે છે, તેથી ગેરસમ્પાનો ધોધ થાય છે. આ ધોધ દુનીઆમાં ઉંચામાં ઉંચો છે. એનું પાણી ૮૩૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે. તેની મનોહરતાથી ઘણા મુસાફરો તે જોવા જાય છે. આ નદીઓ પશ્ચિમઘાટ ઉપરથી માટી, રેતી તથા પથ્થર ખેંચી લાવી કિનારા આગળ નાખે છે; તેથી તે ઉંચો થાય છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે.

ગોદાવરી:—(૯૦૦) એ સલાદ્રિની પૂર્વ બાજુએ નાશિક જિલ્લાના ત્ર્યંબક ગામ પાસેથી નીકળે છે. તે આ જિલ્લામાં વહી નિજમના રાજ્યમાં જાય છે. તેને કિનારે નાશિક અને ત્ર્યંબક જેવાં પવિત્ર શહેરો આવેલાં છે. નર્મદા માફક ગોદાવરી પવિત્ર ગણાય છે. આ નદીને કાંઠે રામચંદ્રજીએ કેટલોક વખત વનવાસ કર્યો હતો. ગોદાવરી અગ્નિપુણ તરફ વહી દક્ષિણના આખા સપાટ પ્રદેશમાં થઈને બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. તે ૯૦૦ માઇલ લાંબી છે, અને દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી નદી છે. તેના વહેણમાં ઘણી નદીઓ વહે છે. કિનારાના સપાટ પ્રદેશમાં વહેતી વહેતી આવે છે; ત્યારે પાણી સાથે માટી, રેતી, કાંકરા ખેંચી લઈ જઈ મુખ આગળ તે ઠાલવે છે; તેથી ત્યાં ત્રિકોણાકાર રસાળ જમીન થાય છે.

કૃષ્ણા:—(૮૦૦) તે પશ્ચિમઘાટના મહાબળેશ્વર શિખર આગળથી નીકળે છે. તે દક્ષિણના બધા સપાટ પ્રદેશમાં થઈ બંગાળના ઉપ-સાગરને મળે છે. તે ૮૦૦ માઇલ લાંબી છે. તેનું ઉપલું વહેણ ૩૦૦ માઇલ સુધી મુંબઈ ઇલાકામાં છે. બાકીનો ભાગ હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં વહે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં થઈને તે અગ્નિપુણામાં જાય છે. બેઝવાડા આગળ પૂર્વઘાટમાં થઈ તે ઊંડી ખીણમાં વહે છે. તેના વહેણ સાથે ધસડાઈ આવેલા કાંપથી ગોદાવરીની માફક તેના મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશ બને છે. આ નદીઓ સિંધુની માફક વહાણોને જવા આવવા માટે તથા નહેરો ખોદવા માટે ઉપયોગમાં આવતી નથી; કારણ કે જળ પ્રદેશની જમીન ખડકવાળી હોવાથી તે ઘણા વેગથી વહે છે, ને તેને લીધે વહાણો બરાબર ફરી શકતાં નથી. દરીઆકાંઠાના ભાગ આગળ તેમાંથી નહેરો નીકળી શકે છે. **લીમા** અને **તુંગભદ્રા** તેની બે શાખાઓ છે.

લીમા:—પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી અગ્નિપુણા તરફ વહે છે. તે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના અર્ધા ભાગમાં વહી કૃષ્ણાને તેના ડાબા કિનારે મળે છે.

તુંગભદ્રા:—તુંગ અને ભદ્રા નદીઓ મ્હૈસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશના ઉત્તરના ઢાળમાંથી વહી કૃષ્ણાને મળે છે.

પ્રશ્નો:—

૧. સિંધુ નદી સિંધને કેટલી ઉપયોગી છે તે જણાવો.
૨. નર્મદાથી ગુજરાતને શા લાભ થાય છે ?
૩. મુંબઈ ઇલાકામાં કયા ભાગની નદીઓ બહુ નાની છે ? તેનું શું કારણ ?
૪. નકશામાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા કાઠી બતાવો. તેમના મુખ આગળનો પ્રદેશ શા કારણથી ફળદ્રુપ છે ?
૫. દક્ષિણની નદીઓમાંથી નહેરો શાથી ખોદી શકાતી નથી ?

પાઠ ૫ મો

દરીઆ કિનારો

હવે આપણે મુંબઈ ધલાકાનો કિનારો કેવો છે તે જોઈએ. તે લગભગ બધો સળંગ છે, એટલે તે વધારે ખાંચાખાંચાવાળો જોવામાં આવતો નથી. ખાંચાવાળા કિનારાને લીધે ખાડી અને અખાત હોય છે. તેમજ તેની પાસે થોડા ખેટ આવેલા હોય છે, તેથી કિનારા પરના લોકોને વહાણમાં સફર કરવાનું સરળ થઇ પડે છે. ઉત્તરનો કિનારો વધારે ખાંચાવાળો છે. સિંધુના મુખ આગળ જે કાંપ ધસડાઈ આવે છે તેને લીધે કિનારામાં ખાંચા અને ખાડા જોવામાં આવે છે. જે કિનારો છાછરો અને સપાટ હોય તો વહાણો કિનારા પાસે આવી શકતાં નથી. જે તેની પાસે પાણી ઉંડું હોય, અને દરીઆનાં તોફાની મોજાંથી વહાણ કે આગબોટ સહીસલામત રહી શકે એવી ખાડી કે જમીન હોય તો તેવી જગાને ખાંડ કહે છે. ત્યાં વહાણો કંઈ હરકત સિવાય રહી શકે છે. આવું એક બંદર કરાંચી છે. દરીઆનાં જંગી મોજાં બંધ સાથે અથડાઈ તેનો જોશ કમી થાય એવા પુસ્તાઓ બાંધી તેને સુરક્ષિત બનાવ્યું છે. આને લીધે મોટી આગબોટો ત્યાં આવી શકે છે. જુના વખતમાં સિંધુના મુખ આગળની કાંપવાળી જમીન ઉપર બંદરો હતાં; પણ તે બધાને બદલે હાલ કરાંચી બંદર મોટું થયું છે. કરાંચીથી આગળ જતાં કચ્છનો અખાત આવે છે. ચોમાસામાં જ્યારે કચ્છના રણમાં પાણી ભરાય છે, ત્યારે કચ્છનો અખાત અને રણનો ભાગ એક થઈ જવાથી કચ્છ દ્વીપકલ્પ કે દ્વીપ જેવો બને છે. અહીંયાં કિનારો છાછરો છે, તેથી એકે સાંઈ બંદર નથી. તેમાં માંડવી બંદર જુના વખતથી જાણીતું છે. કાઠિઆવાડનો કિનારો પણ તેવોજ છે, તેથી ત્યાં પણ સારાં બંદરોની સગવડ નથી. એખા, બેડી, પોરબંદર, વેરાવળ,

લાવનગર જેવાં આબાદ થતાં અંદરો છે; પણ આગબોટને દરીઆમાં ધણે દૂર ઉભા રહેવું પડે છે ને હોડીઓ મારફતે માલની અવર જવર થાય છે. ખંભાતના અખાતમાં પડતી નદીઓના પુરણને લીધે ખંભાત અંદર વેપાર રોજગાર માટે હવે ઉપયોગી રહ્યું નથી. આ પ્રમાણે ઉત્તરનો કિનારો નીચો છે, અને તેમાં પાણી થોડું હોવાથી કરાંચી સિવાય એકે સાફ અંદર થઈ શક્યું નથી. ખંભાતથી આગળ જતાં નર્મદા અને તાપીના મુખ આગળ સુરત અને ભરૂચનાં ધણાં જુનાં અંદરો આવે છે; પણ સેંકડો વરસના નદીઓના પુરણને લીધે તે હવે ઉપયોગી રહ્યાં નથી. હાલમાં સુરતને બદલે મુંબઈ મોટું અંદર થયું છે.

દક્ષિણ કિનારો ઉત્તરના કિનારાથી બહુ જુદો પડે છે. તે લગ-લગ સપાટ છે. ફક્ત મુંબઈ બેટ હોવાથી તેનું બાફું સરસ બન્યું છે. ત્યાં મોટાં વહાણો ને આગબોટો સહીસલામત રહી શકે છે. કોંકણનો કિનારો વહાણોને કંઈક વધારે ઉપયોગી છે. વર્ષાઋતુમાં પણ ત્યાં આગબોટો કે વહાણોને કરી હરકત પડતી નથી, કારણ કે કોંકણનો કિનારો સપાટ નથી, આથી ત્યાં નાનાં અંદરો જેવાં કે અલિબાગ, જંજિરા, રતનાગિરિ, ગોવા અને હોનાવર આવેલાં છે. કરાંચીની માફક મુંબઈ અને કારવારમાં સારાં બારાં હોવાથી વર્ષાઋતુમાં આગબોટ કે વહાણોને કંઈ હરકત પડતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં ચોમાસા સિવાયની ઋતુમાં કિનારે કિનારે અવર જવર થઈ શકે છે.

ટાપુઓ:—આ ઇલાકાના કિનારે ધણા નાના ટાપુઓ છુટા-છવાયા પથરાયેલાં જેવામાં આવે છે; પણ તેમાંના બહુજ થોડા ઉપયોગી નીવડ્યા છે. કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દીવનો બેટ છે તે ફિરંગી લોકોને તાબે છે. સાષ્ટી અને મુંબઈ એ ઉપયોગી બેટ છે. દરીઆની ભરતી વખતના કાંપને લીધે તથા ખાડીને લીધે તે બેટ જુદા પડ્યા છે. દરીઆમાં સફર કરતાં વહાણો પાણીથી ઢંકાયેલા ખડક સાથે અથડાય તો તે ભાંગી જાય છે; તેથી વહાણવટીને ખડકની ચેતવણી આપવા માટે અંદર આગળ દીવાદાંડી રાખવામાં આવે છે. ખડક

ઉપર દીવાદાંડી ખાંધેલી છે. તેના આકાર મીઠોના જૂગળા જેવો હોય છે. ઉપર દીવો રાખવામાં આવે છે અને એ દીવાનો પ્રકાશ ચારે દિશામાં ફરતો રહે એવી ગોઠવણ કરેલી હોય છે. તેનો પ્રકાશ ધણા માધલ સુધી પહોંચે છે. કરાંચી આગળ મનોરાં બેટ ઉપરની દીવાદાંડીનો પ્રકાશ ૨૦ માધલ સુધી જણાય છે. ઘોઘા પાસે પીરમ બેટ ઉપર પણ દીવાદાંડી રાખવામાં આવી છે. મુંબઈની ખાંડેરી દીવાદાંડીનો પ્રકાશ અને કારવાર આગળની દીવાદાંડીનો પ્રકાશ ૨૦ માધલ સુધી જણાય છે.

જો આપણા ઇલાકાનો દરીઆ કિનારો વધારે ઉંડો અને ખાંચાવાળો હોત તો મુંબઈ, કરાંચી કે કારવાર જેવાં ઉપયોગી બંદરો ધણાં થાત, અને તેથી વેપાર રોજગારને સારો લાભ થાત. કિનારો સીધો અને સપાટ હોવાથી જમીનની અંદરના ભાગમાં વસતા લોકોને તેનો લાભ મળી શકતો નથી, તેથી લોકો પરદેશ સફર કરવાનું સાહસ થોડું કરે છે.

પ્રશ્નો:—

૧. બંદર એટલે શું ? તે શા કામમાં આવે છે ?
૨. મુંબઈ ઇલાકાનાં કયાં સારાં બંદરો છે ? તેનું શું કારણ છે ?
૩. ઇલાકાનો કિનારો વધારે ખાંચાવાળો હોત તો શા ફાયદો થાત.
૪. કોંકણના કિનારે જે બંદરો આવ્યાં હોય તે નકશામાં મૂકો.

પાઠ ૬ ટું

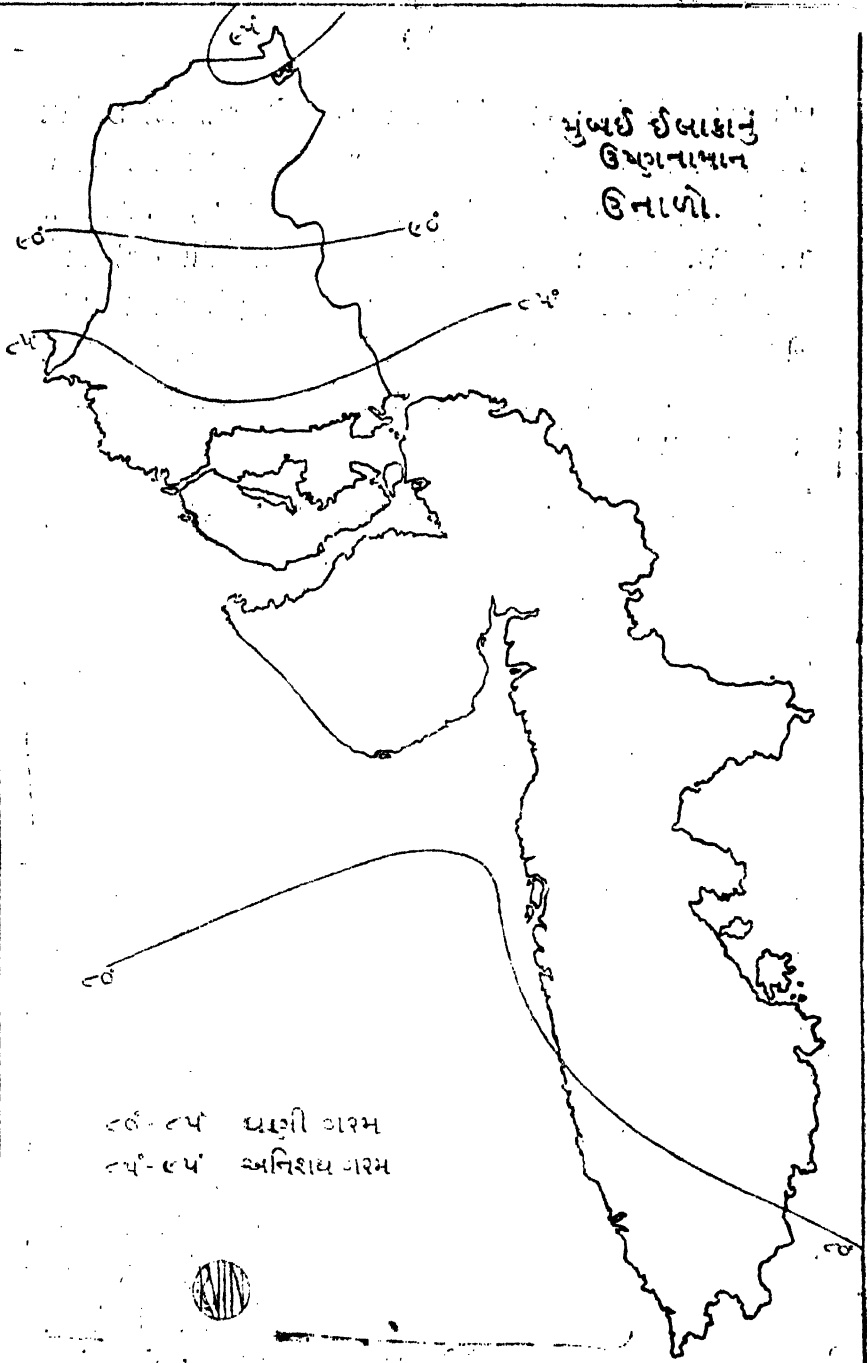
ઉજ્જવતામાન-ટાઠ અને તાપ

આપણી આસપાસ ચારે તરફ હવા છે. આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, પણ પવન વાય છે તે ઉપરથી હવા છે એવી આપણને ખાતરી થાય છે. જ્યારે આપણે પંખો નાખીએ છીએ, ત્યારે આપ-

જુને હવા લાગે છે. જ્યારે ઠંડી લાગે છે ત્યારે હવા ઠંડી છે એમ કહીએ છીએ. જ્યારે ગરમી લાગે છે, ત્યારે તેને ગરમ કહીએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે સૂર્યની ગરમી વધારે હોય છે, ત્યારે હવા વધારે ગરમ થાય છે; જ્યારે સૂર્યનો તાપ આકરો હોતો નથી ત્યારે તે ઠંડી લાગે છે. શિયાળામાં ટાઢ વાય છે, કારણ કે હવામાં ગરમી ઓછી હોય છે. ઉનાળામાં તાપ લાગે છે, કારણ કે હવા વધારે ગરમ થઈ હોય છે. આવી રીતે હવાની ગરમી કે ઠંડી કેટલા પ્રમાણમાં છે તેને ઉચ્છ્વતામાન કહે છે.

એકજ ઋતુમાં કેટલીક જગાએ આપણને ગરમી લાગે છે અને બીજી જગાએ ઠંડી લાગે છે. તે જગાની હવા વધારે ગરમ કે ઠંડી હોય છે, તેથી તેમ લાગે છે. તમે દીવાની જ્યોત ઉપર સીધો હાથ રાખશો તો તે તમને ગરમ લાગશે. તેવી રીતે જે જગા ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે, ત્યાં વધારે ગરમી લાગે છે. જ્યાં આડાં કિરણો પડે છે, ત્યાં વધારે ગરમી હોતી નથી. જે જગા દરીઆ પાસે હોય છે, ત્યાં ઉનાળામાં બહુ તાપ લાગતો નથી, કારણ કે દરીઆની ઠંડી લહેરોને લીધે તાપ ઓછો લાગે છે; પણ જે જગા દરીઆથી વધારે દૂર હોય છે, ત્યાં તાપ વધારે લાગે છે. દાખલા તરીકે સુરત કે ભરૂચમાં તાપ ઓછો લાગે છે; પણ અમદાવાદ અને વીરમગામ જે દરીઆથી વધારે દૂર છે, ત્યાં ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે; કારણ કે ત્યાં ઠંડા પવન નહિ આવવાથી ત્યાંની હવાની ગરમી ઓછી થતી નથી. કોઈ પણ જગાની ગરમી કેટલી છે, તે જાણવાને માટે ગરમીમાપક યંત્ર હોય છે. જ્યારે કોઈ માણસને તાવ આવે છે, ત્યારે દાકતર તેના શરીરમાં કેટલો તાવ છે તે જાણવાને ગરમીમાપક યંત્રનો ઉપયોગ કરે છે. તેવી રીતે અમુક દિવસે કેટલો તાવ પડે છે, તેનું ચોક્કસ માપ આવા યંત્ર વડે જાણાય છે. તેમાં રહેલો પારો ગરમીને લીધે ઉંચો ચઢે છે, તે ઉપરથી કેટલી ગરમી છે તે જાણાય છે. પારો જેટલા અંશ સુધી ચઢ્યો હોય

ସୁଧର୍ମ ପିଲାଙ୍କୁ
ବିଦ୍ୟାମାମନ
ବିନାମା.

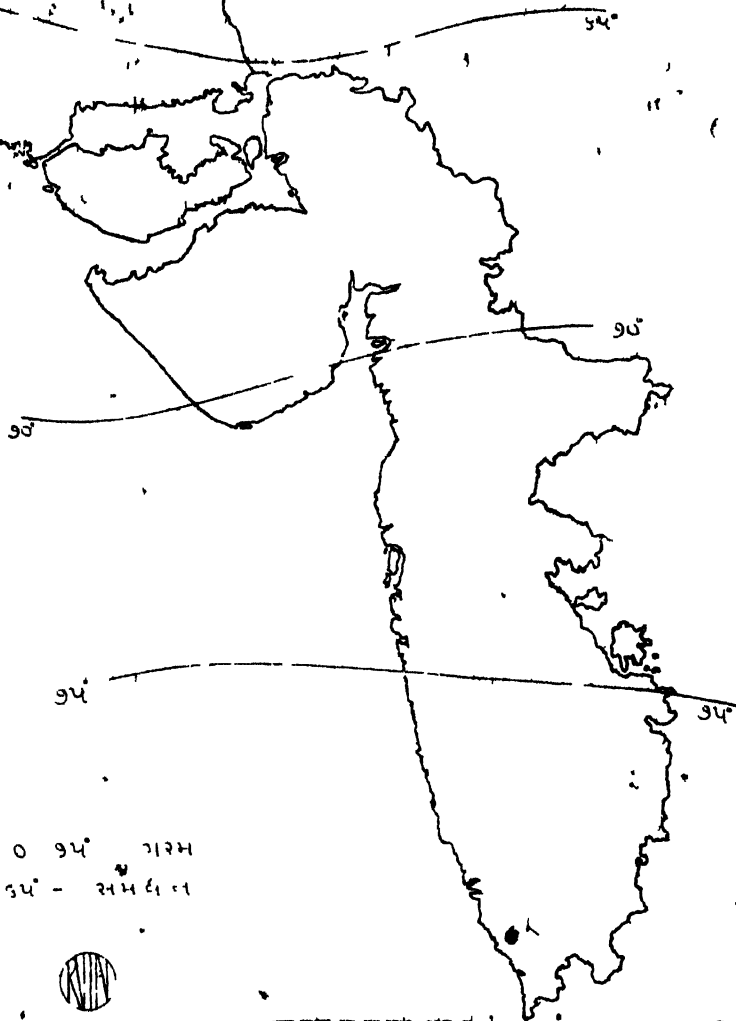

તેટલા અંશ ગરમી છે એમ કહેવાય છે. મુંબઈ ઈલાકાની જુદી જુદી જગ્યાએ કેટલો તાપ પડે છે, તે બતાવનારો નકશો મૂક્યો છે. ઉનાળામાં જુદી જુદી જગ્યાએ કેટલો તાપ લાગે છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. ૮૫ અંશ ગરમી બતાવનારી લીટી ઉપર જે જગ્યાઓ આવી છે, તે બધા સ્થળે સરેરાશ ૮૫° ગરમી હોવી જોઈએ. ચારપછી બીજી લીટી ૯૦° ની છે, અને ત્રીજી લીટી ૯૫° ની છે. આ ઉપરથી તમને નકશો જોતાં સહજમાં સમજાશે કે જેમ જેમ દરીઆથી વધારે દૂર જગ્યા હોય છે, તેમ તેમ તે જગ્યાએ વધારે ગરમી લાગે છે. તેજ પ્રમાણે શિઆળામાં જે જગ્યા દરીઆથી દૂર હોય છે, ત્યાં ટાઢ વધારે લાગે છે, અને જે જગ્યા દરીઆ પાસે હોય છે ત્યાં ટાઢ ઓછી લાગે છે.

સિંધમાં ઉનાળામાં તાપ બહુજ પડે છે, કારણ કે તે દરીઆથી દૂર છે; વળી તે રેતાળ અને સુકો પ્રદેશ હોવાથી વધારે તપે છે અને તેથી ત્યાં ગરમી વધારે લાગે છે. સિંધના ઉત્તર ભાગના સક્રર જિલ્લામાં ઘણો તાપ લાગે છે. જેકાબાબાદમાં (૧૨૬°) અતિશય ગરમી પડે છે. રાત્રે રેતીમાંથી ગરમી જલદી જતી રહેવાથી તે વહેલી ઠંડી પડે છે, એટલે કે ત્યાં દિવસે ઘણી ગરમી અને રાત્રે ટાઢ વાય એટલી ઠંડી પડે છે; તેજ કારણસર ત્યાં શિઆળામાં ઠંડી લાગે છે. કચ્છમાં રણ છે, છતાં કિનારા પાસેના ભાગમાં ત્યાં ગરમી અને ઠંડી માફકસર લાગે છે; પણ અંદરના ભાગમાં હવા ગરમ અને ઠંડી વધારે હોય છે. કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ હોવાથી કિનારા પરના લોકોને ઉનાળામાં ગરમી ઓછી અને શિઆળામાં ઠંડી થોડી લાગે છે; પણ અંદરના ભાગમાં તે પ્રમાણે હોતું નથી. ગુજરાતમાં ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ જેવાં કિનારા પરનાં સ્થળોમાં ગરમી અને ઠંડી માફકસર હોય છે; પણ અમદાવાદ, વીરમગામ અને પાલણપુર જેવાં શહેર દરીઆથી દૂર હોવાને લીધે ત્યાં ગરમી અને ઠંડી વિશેષ લાગે છે.

મુંબઈ ઈલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં દરીઆ કિનારાના સ્થળોમાં

312

उप - २१५६१८१

હવા માફકસર હોય છે; પણ પશ્ચિમમાં એવુંગી અંદર અંદર એ તો કિનારામાં સ્થળો કરતાં ત્યાં તાપ અને હવા વિશેષ લાગે છે. કારણમાં 68° , મુમ્બઈમાં 75° અને વિજયપુરમાં 85° હોય છે તો પણ ગુજરાત જેટલી ત્યાં ગરમી કે ઠંડી લાગતી નથી. દાખલા તરીકે ડીસામાં મે મહીનામાં 42° ગરમી હોય છે, ત્યારે પુનામાં 45° હોય છે.

વેરાવળમાં ગરમી 41° હોય છે, ત્યારે રાજકોટમાં 46° , અને અમદાવાદમાં 42° ગરમી હોય છે. આથી પર્વત ઉપર 36° અને કરાંચીમાં 48° હોય છે, ત્યારે હૈદરાબાદની 41° હોય છે.

જે જગા દરીઆની સપાટીથી વધારે ઉંચી હોય, એટલે કે પર્વતીય પ્રદેશમાં આવેલી હોય છે, ત્યાં હવા ઠંડી લાગે છે; કારણ કે સપાટ જમીન સૂર્યના તાપથી તપી જાય છે; પણ ઉંચી જગામાં તે ગરમી હવામાં ફેલાઈ જવાથી ત્યાં તાપ લાગતો નથી. આ કારણને લીધેજ પૈસાદાર લોકો આથી, માથેરાન, મહાબળેશ્વર જેવી જગાએ ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે. વળી જ્યાં જંગલનો લાગ હોય છે, ત્યાં પણ હવા ઠંડી રહે છે. ગીરનાં જંગલોમાં હવામાં બિનાશ હોવાથી ગરમી લાગતી નથી; પણ પંચમહાલના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ જંગલો નથી તેથી ત્યાં તાપ વધારે લાગે છે.

ગુજરાતમાં ચોમાસામાં હવા સહેજ ઠંડી અને ખુશનુમા હોય છે, અને શિયાળામાં હવા સારી હોય છે. મહારાષ્ટ્રમાં માર્ચ અને એપ્રિલ માસમાં ગરમી 100° થી 115° સુધી હોય છે, પણ હવા સુકી હોવાથી ત્યાં ધામ થતો નથી. પણ કાંકણમાં હવા બિનાશવાળી હોવાથી ધામ વધારે લાગે છે.

કર્ણાટકમાં શિયાળામાં હવા બહુ સારી લાગે છે. પણ તેવી હવાવાળી ઋતુ થોડો વખત હોય છે; ત્યાં ઉનાળામાં દરીઆના ઠંડા પવનને લીધે કંઈ તાપ લાગતો નથી.

પ્રશ્નો:—

૧. સિંધમાં અંદરના ભાગમાં તાપ વધારે કેમ લાગે છે ?

૨. સિંધ અને કાઠિઆવાડની હવા સરખાવો.
૩. સુરત કરતાં અમદાવાદમાં ટાઢ અને તાપ વધારે કેમ લાગે છે ?
૪. પર્વતોના શિખરો પર હવા કેવી હોય છે, અને તે શા કારણથી ?
૫. પંચમહાલમાં ભરૂચ કરતાં કેમ વધારે તાપ લાગે છે ?
૬. રાજકોટ અને પુનાની હવા સરખાવો.

પાઠ ૭ મો

વરસાદ.

જે હવા આપણે હર વખત લઈએ છીએ તેમાં પાણીની વરાળ હોય છે, પણ તે આપણે જોઈ શકતા નથી. તમે ચુલ્હા ઉપર પાણીની ઉકળતી તપેલી જોઈ હશે, પાણી વધારે ગરમ થવાથી તેમાંથી વરાળ નીકળે છે. તે વરાળ હવામાં મળી જાય છે, તેથી આપણે તેને જોઈ શકતા નથી. જ્યારે હવામાં ઘણી ઓછી વરાળ હોય છે, ત્યારે હવા સુકી કહેવાય છે; અને જ્યારે હવામાં વરાળ વધારે હોય ત્યારે હવા ભિનાશવાળી કહેવાય છે. ભીનાં કપડાંને હવામાં સુકવીએ છીએ, ત્યારે તેમાંનું પાણી વરાળરૂપે હવામાં મળી જાય છે. ઉનાળામાં કપડાં વહેલાં સુકાય છે; કારણકે હવા સુકી હોય છે. ચોમાસામાં કપડાં જલદી સુકાતાં નથી, કારણ કે હવામાં પાણીની વરાળ પુષ્કળ હોય છે.

દરીઆકિનારાની પાસેની જગાની હવામાં ભિનાશ વધારે હોય છે, કારણ કે દરીઆના પાણીની જે વરાળ થાય છે તે ત્યાંની હવા ચૂસી લે છે; પણ અંદરના પ્રદેશની હવાને ખુબ વરાળ મળતી નથી, તેથી ત્યાંની હવા સુકી રહે છે. કાંકણના મુલકની હવામાં ઘણી ભિનાશ માલમ પડે છે, પણ મહારાષ્ટ્રની હવા તેની સાથે સરખાવતાં સુકી છે. સિંધની અંદરના પ્રદેશોમાં અને ખાસ કરીને રણના પ્રદેશમાં હવા ઘણીજ સુકી હોય છે.

મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદનું પ્રમાણ

હવે વરસાદ શી રીતે આવે છે તે જોઈએ. ઉનાળામાં તળાવો-
નું પાણી ઓછું થાય છે તેનું શું કારણ હશે? ઉનાળામાં સૂર્યનો
તાપ વિશેષ પડવાથી તેનું પાણી તપવાથી વરાળરૂપ થઈ ઉંચે ચડે છે.
જેમ તળાવના પાણીની વરાળ થઈ જાય છે; તેમ નદી, સરોવર તથા
દરીઆના પાણીની વરાળ બારે માસ થયાંજ જાય છે. જ્યારે હવામાં
વધારે પ્રમાણમાં વરાળ એકઠી થાય છે, ત્યારે તેનાં વાદળોં બંધાય
છે. જ્યારે વરાળ વાદળરૂપે ઉંચે ચડે છે તે પછી તે પર્વત કે જંગલ સાથે
અથડાય છે, ત્યારે તે વાદળોં ધાડાં થઈ વરસાદ રૂપે નીચે પડે છે.
શિઆળામાં આપણા મોંમાંથી શ્વાસ બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે સાથે
નીકળતી વરાળ આપણે ધુમાડા રૂપે જોઈએ છીએ; કારણ કે અંદરથી
નીકળતી ગરમ વરાળ બહારની ઠંડી સાથે મળવાથી તેનું તેવું રૂપ થાય છે.

જ્યારે પાણીની વરાળ હવામાંની થોડી ઠંડી સાથે મળે છે ત્યારે
તેનો ધુમસ થાય છે. ગામને સીમાડે શિઆળામાં આવેા ધુમસ
જેવામાં આવે છે. જ્યારે તેને વધારે ઠંડી મળે છે ત્યારે તેનાં ટીપાં
થઈ ઝાકળ રૂપે નીચે પડે છે. ઘાસ ઉપર પડેલાં ઝાકળનાં ટીપાં મોતી
જેવાં સુંદર લાગે છે. શિઆળાની વિશેષ ટાઢને લીધેઝા કળતો ખરફ
પણ થઈ જાય છે.

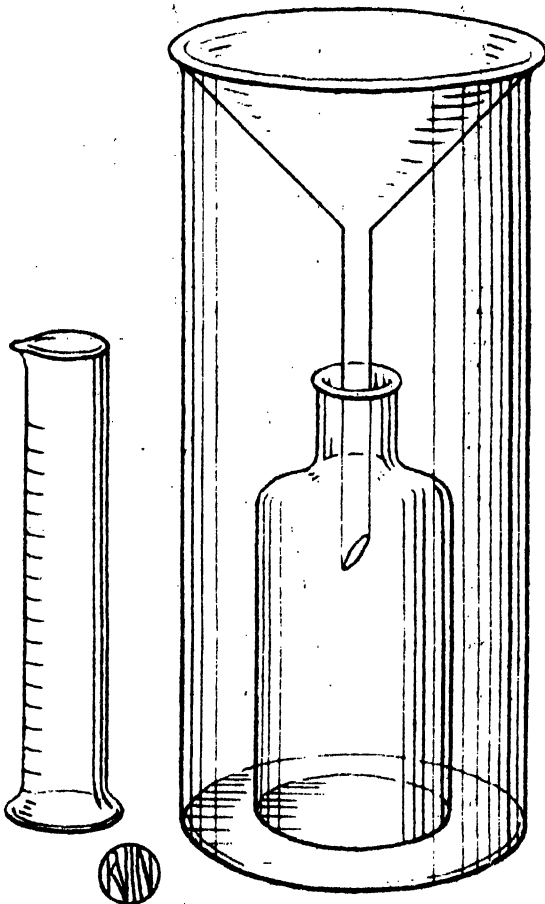
આપણા ઇલાકામાં ચોમાસામાં એટલે જીન માસમાં અરબી
સમુદ્ર ઉપરથી ભેજવાળા પવન નૈર્ઋત્યથી ઇશાન તરફ વાય છે. તે પવન
દરીઆ ઉપર થઈ આવે છે, તેથી તેમાં બિનાશ વધારે હોય છે.

ઉનાળામાં તાપને લીધે થએલી વરાળનાં વાદળોં આવા પવનને
લીધે દરીઆ ઉપરથી ઘસડાઈ આવી પશ્ચિમઘાટ સાથે અથડાય
છે, અને પર્વતની ઠંડીને લીધે વરસાદરૂપે નીચે પડે છે. આ કારણથી
કાંકણ પટ્ટીમાં વરસાદ વધારે પડે છે; પણ જ્યારે મહારાષ્ટ્ર તરફ
તે વાદળોં આવે છે, ત્યારે તેમને અટકાવવાને પર્વત નહિ હોવાને લીધે
તે આગળ ચાલ્યાં જાય છે. આ કારણથી મહારાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં
વરસાદ થોડો પડે છે. કાનડા, અને કારવાર તરફ વધારે વરસાદ

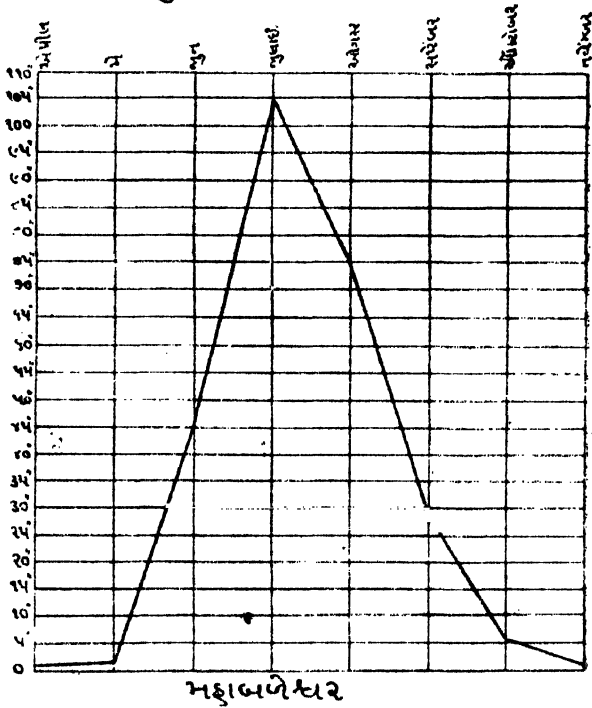
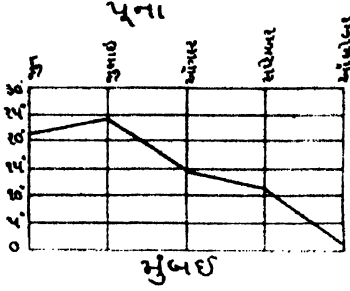
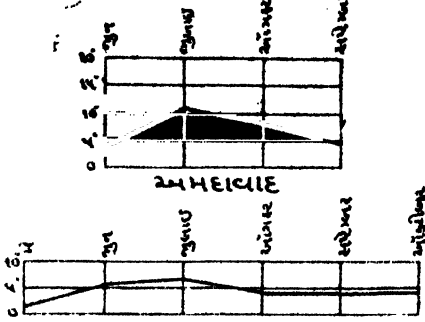
પડે છે તેનું એજ કારણ છે. બિનાંશવાળા પવન સુરત, ભરૂચ, પોરબંદર તરફ જાય છે, તેથી ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે. વળી આશુ પર્વત સાથે વાદળાં અથડાવાથી ત્યાં વરસાદ વિશેષ પડે છે.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કાનડા કરતાં સિંધમાં ઘણું ઓછો વરસાદ પડે છે; કારણ કે બેજવાળા પવનને અટકાવવાને માટે ત્યાં પર્વત નથી; ઉલ્લટું તે રેતીળ અને ગરમ પ્રદેશ હોવાથી વાદળાંની તરત

વરસાદ માપકર્યંજ

વરસાદનું પમાણ

વરાળ થઈ જાય છે. કિનારા કરતાં અંદરના ભાગમાં ધણેજ ઓછો વરસાદ પડે છે. તે બાબત નકશામાંથી બરાબર સમજાશે.*

જેવું ગરમીમાપક યંત્ર હોય છે તેવું વરસાદ માપવાનું યંત્ર હોય છે, પણ તેને ખુલ્લી જગામાં મૂકવું જોઈએ. તેમાં ૨૪ કલાકમાં જેટલો વરસાદ પડ્યો હોય તે પાણી અંદર ભરાય છે. તે પાણીને પ્યાલામાં નાખી તેના કાપા જેવાથી કેટલો વરસાદ પડ્યો છે તે જાણી શકાય છે. એક ઇંચ વરસાદ એટલે ખુલ્લી જમીન ઉપર તે પાણી એક ઇંચ ઉંચું ચડે તે.

સિંધમાં કેટલીક જગાએ પાંચ ઇંચ કરતાં પણ ઓછો વરસાદ પડે છે, કોંકણમાં ૧૦૦" વરસાદ પડે છે, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, અને ધારવાડમાં ૫૦ થી ૬૦ ઇંચ સુધી વરસાદ પડે છે.

આ નકશામાં મહાબળેશ્વર, મુંબઈ, પુના અને અમદાવાદમાં જુદા જુદા મહિનામાં કેટલો વરસાદ પડે છે, તે આકૃતિથી બતાવ્યું છે. મહાબળેશ્વર એ પર્વતનું શિખર છે, મુંબઈ દરીઆ કિનારે છે, પુના અંદરના ભાગમાં પણ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં છે, અને અમદાવાદ અંદરના ભાગમાં મેદાનમાં આવેલું છે.

પ્રશ્નો:—

૧. એક ઇંચ વરસાદ એટલે શું ?
૨. ચોમાસામાં શાથી વરસાદ આવે છે ?
૩. કોંકણમાં વધારે વરસાદ પડે છે તેનું શું કારણ હશે ?
૪. કચ્છ, ઉત્તર ગુજરાત અને સિંધમાં કેમ ઓછો વરસાદ પડે છે ?

* કરાચીમાં ૭", જેકાબાબાદમાં ૪", સફરમાં ૨૧", સુરતમાં ૪૦", વેરાવળમાં ૨૬", ભુજમાં ૧૪", રાધનપુરમાં ૧૯", મુંબઈમાં ૮૦", દાહોદમાં ૨૯", આણંમાં ૬૩", દુણાવલામાં ૧૬૭", મહાબળેશ્વરમાં ૨૬૬", કાશ્વરમાં ૨૧૯", માથેરાનમાં ૨૦૯", બેલગામમાં ૫૦", અહમદનગરમાં ૨૫", હુબલીમાં ૨૭", વિંજાપુરમાં ૨૪".

૧૩. શિવજયર્તના મંદિરામાં ભુદી ભુદી જંગલના વૃક્ષસાથેનું પ્રમાણ અત્યંત:

૬. પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં કેવળ વરસાદ પડે છે કે નહીં તે

પ્રશ્ન છે. જો પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં વરસાદ પડે છે તો તે

પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં વરસાદ પડે છે તેથી જ પર્વત અને જંગલના

પ્રદેશમાં વરસાદ પડે છે તેથી જ પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં વરસાદ

પડે છે તેથી જ પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં વરસાદ પડે છે તેથી જ

પર્વત અને જંગલના પ્રદેશમાં વરસાદ પડે છે તેથી જ પર્વત અને જંગલના

પાઠ ૮ મો

જમીનના પ્રકાર અને વનસ્પતિ.

કોઈ પણ દેશની વનસ્પતિ અને ત્યાંનાં પ્રાણીનો આધાર ત્યાંની જમીન તળ અને આબોહવા; એટલે ત્યાં પડતાં ટાંઢ, તાપ અને વરસાદ ઉપર હોય છે. જ્યાં ટાંઢ, તાપ અને વરસાદ જોઈ એ તેવાં હોતાં નથી, ત્યાં વનસ્પતિ તથા ખેતીની પેદાશ બરાબર થતાં નથી. જ્યાં રેતાળ પ્રદેશ હોય છે, ત્યાં રેતી જલદીથી તપી જાય છે અને તેમાં બિનાશ ટકી શકતી નથી. પાણી ધીમે ધીમે ગરમ થાય છે અને ઠંડું પડે છે, તેથી જે જમીનમાં પાણી લાંબો વખત રહી શકે છે, તેને ગરમ થતાં ને ઠંડી પડતાં વાર લાગે છે. પણ રેતાળ જમીન જલદી તપે છે, ને જલદી ઠંડી પડે છે. સિંધુના નીચાણનો રેતાળ પ્રદેશ ઘણો ગરમ થાય છે. પણ રાત્રે ઘણો ઠંડો થઈ જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે પાણીનો બરફ થઈ જાય છે. ઉનાળામાં ગરમ પવનને લીધે પૂર્વ આબુએ ઘણી રેતી ઊડવાથી તેના ઢગલા થઈ જાય છે. જે જમીન તળ ગોરાડું હોય છે, તેમાં પાણી ઘણી મુદત સુધી ટકી શકે છે અને તે ધીમે ધીમે જતું રહે છે. નદી કાંપ ઘસડી લાવી તેની ખીણનો સપાટ પ્રદેશ બનાવે છે, તે આ જાતની જમીન છે અને કિનારાના કાંપના પ્રદેશમાં થોડી મહેનત કરવાથી કુવા ખોદી શકાય છે. જ્યાં ખડકવાળી જમીન હોય છે ત્યાં વરસાદનું પાણી ઝડપથી ઝરણાપે વહી જાય છે, અને પછી તે માલમ પડતું નથી. મહા-રાષ્ટ્રના ઉચ્ચપ્રદેશનું જમીનતળ ખડકાળ હોવાથી નદીઓ ઘણી ઝડપથી વહી જાય છે, પણ ભરત્ર અને સુરત નિસ્વાની કાંપની

કાળી જમીનમાં વરસાદનું પાણી વધારે વખત રહી શકે છે. જ્યાં જંગલ હોય છે, ત્યાંની જમીનમાં પણ વધારે બિનાશ હોય છે. ત્યાં તાપ ઓછો હોવાથી ખાણી તરત સુકાઈ જતું નથી, તેમજ એકદમ વહી જતું નથી. જે કંપની જમીન હોય છે તે ફળદ્રુપ હોય છે. સુરત, બ્રહ્મ, ચરોતર અને દશકોશીની જમીન રસાયણ છે. તેમજ દરીયા કિનારાનો ભાગ પણ ફળદ્રુપ હોય છે; કારણ કે તે નદીઓએ ધસડી લાવેલા કાંપનો અનેલો પ્રદેશ છે. ગુજરાતમાં કાળી અને ગોરાડુ જમીન છે. કચ્છની જમીન ઘણું ખર્ચ ખડકાળ છે અને તેમાં ડુંગરોની હાર આવેલી છે. ત્યાં વરસાદ લગભગ ૧૫ ઇંચ પડે છે. કાઠિઆવાડની અંદરનો ભાગ ખડકાળ છે, પણ કિનારાનો ભાગ સપાટ હોવાથી તે ફળદ્રુપ છે.

આપણા પ્રજાકાના લોકોનો ઘણો મોટો ભાગ ખેતી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. ડુંગરાળ પ્રદેશની જમીન ઉંચીનીચી, ખડકાળ અને સીધા ઢાળવાળી હોય છે, તેથી ત્યાં ખેતી થઈ શકતી નથી. ત્યાં જંગલોમાં શિકાર કરીને તથા ઢોર ચરાવીને બીલ લોકો પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ગીર, પંચમહાલ, સુરતજિલ્લો તથા પશ્ચિમઘાટમાં રહેતા લોકો આવી રીતે તેમનું જીવન ગુજારે છે. સિંધમાં જમીનનો મોટો ભાગ રેતાળ છે. જ્યાં સિંધુની આસપાસની કંપની જમીન છે તે ફળદ્રુપ છે. પશ્ચિમ બાજુની જમીન ખડકાળ છે, તેથી ત્યાં ઉપલા સિંધમાં સફર આગળ ખજુરીનાં પુષ્કળ ઝાડ થાય છે. લોકોને આ ઝાડ બહુ ઉપયોગી છે. સિંધમાં બાવળનાં મોટાં ઝાડ ઘણાં જોવામાં આવે છે. તેના પરંડા ઢોરને ખવડાવવામાં આવે છે, છાલ ચામડું કમાવવાના કામમાં આવે છે, પાંદડાં ઊંટ અને બકરાં ખાય છે, અને લાકડું બાળવાના કામમાં આવે છે.

ગુજરાતમાં પંચમહાલ, કાઠિઆવાડમાં ગીર, અને સુરતના ડાંગના જંગલોમાં જ્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે; ત્યાં સાગ, સીસમ,

ખેર, વાંસ, મહુડો તથા ખાખરા પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં લાકડાં ઈમારત બાંધવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં આંખો, રામણ, નંજુડો, અને મહુડાનાં ફળાઉ ઝાડ થાય છે. તે ઉપરાંત આંબલી, લીમડો, વડ, પીંપળો વગેરે ઝાડ જોવામાં આવે છે.

વાંસ ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગના જંગલોમાં પુષ્કળ જોયે છે. સાગ સિંધ સિવાય ઇલાકાના બધા જંગલોમાં જોવામાં આવે છે. અખનુસનાં ઝાડ દક્ષિણ વિભાગમાં હોય છે. સુખડ કાનડાના જંગલમાં હોય છે.

દરીઆકિનારે તાડ, નાળિયેર, ખજૂરી અને સોપારીનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. દરીઆકિનારે જ્યાં ખારી જમીન, માફકસર હવા, અને પુષ્કળ પાણી હોય છે ત્યાં તે થાય છે.

મહુડાનાં ફૂલ ખાવાના કામમાં આવે છે, તથા તેમાંથી દારૂ બાળવામાં આવે છે. તેનાં બીઆંમાંથી જે ડોળાયું નીકળે છે તેનો સાણ બનાવવામાં આવે છે. આંખો, કાળુ, અને ફણસ દક્ષિણમાં થાય છે.

નાળિયેરના ફળમાંથી કોપરેલ ને રેષામાંથી દોરડાં થાય છે. તાડમાંથી તાડી નીકળે છે અને પાંદડાંના પંખા થાય છે; પાંદડાં તથા ડાળાં ઘર બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. ખજૂરીના પાનની સાદી બનાવવામાં આવે છે. નાશિક અને કરાંચીમાં દ્રાક્ષ થાય છે.

પ્રશ્નો:—(૧) ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાં કેવી જાતની જમીન છે ?

(૨) વનસ્પતિનો આધાર શેના ઉપર હોય છે ?

(૩) દરીઆકિનારે ક્યાં ક્યાં ઝાડ જોયે છે ?

(૪) સુખડ, સાગ, અખનુસ, વાંસ, અને મહુડાનાં ઝાડ ક્યાં વિશેષ થાય છે ?

(૫) સિંધ અને ગુજરાતની વનસ્પતિ સરખાવો.

પાઠ ૯ મો

ખનીજ.

જે વસ્તુ ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે તેને ખનીજ કહે છે. આપણા ઈલાકામાં ઉપયોગી ખનીજ બહુ થોડા નીકળે છે. સોનું, રૂપું, કલાઈ, તાંબુ, સીસું, જસત અને લોહું એ ધાતુઓ પર્વતની ખડકોના પોલાણમાં જોવામાં આવે છે. તેમજ હીરા તથા માણેક ને જ્વાહીર ખડકોમાં માલમ પડે છે. જ્યારે વરસાદના પાણીથી ખડકો ધોવાઈ સપાટ પ્રદેશમાં પથરાય છે; ત્યારે ત્યાં આ ધાતુઓ અને જ્વાહીર જડી આવે છે. આપણે ત્યાં પથ્થર અને મીઠા સિવાય બીજા ખનીજો જુજ નીકળે છે.

પથ્થર:—ધાંગધ્રાની ખાણમાંથી, તેમજ પોરબંદર તથા કાઠિઆવાડના બીજા ભાગમાંથી નીકળે છે. તે દરીઆમાં મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે.

મીઠું:—ખારાધોડામાં કુવાના પાણીથી પકવવામાં આવે છે, અને કાઠિઆવાડના, ગુજરાતના તથા કેંકણના કિનારે પકવવામાં આવે છે.

મૈગેનીઝ:—પંચમહાલમાં શિવરાજપુરના ડુંગરમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે, અને તે સાફ કરવા વિલાયત મોકલવામાં આવે છે. સાધારણ લોઢાને સખત કરવા માટે તે વપરાય છે. ધારવાડમાંથી પણ આ ધાતુ નીકળે છે.

અકીકના પથ્થર:—રાજપીપળા આગળથી તે નીકળે છે. તેને પકવી ખંભાતમાં તેના ચાક, એરીંગ, બટન વગેરે ચીજો બનાવવામાં આવે છે. દક્ષિણમાંથી પણ તે નીકળે છે.

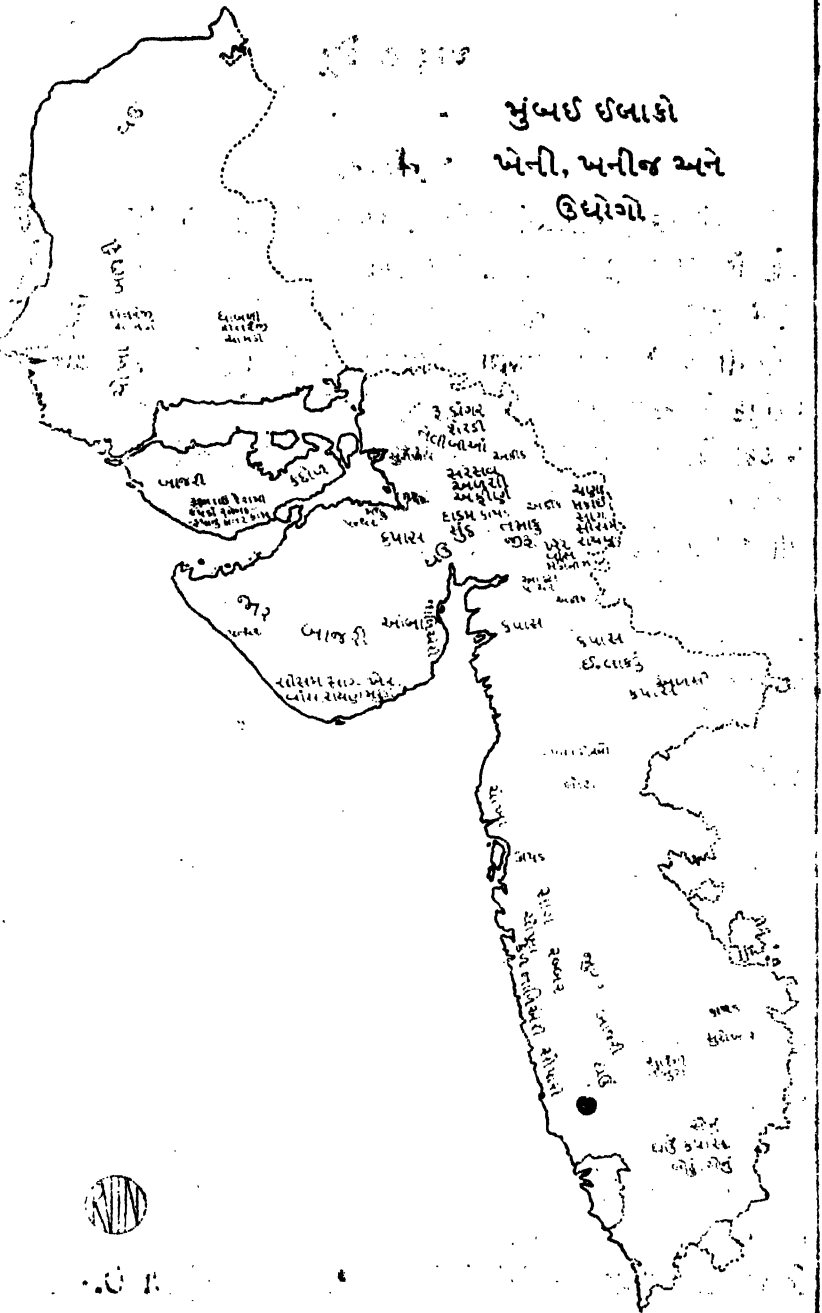
આરસ પથ્થર:—આરાસુરના પહાડમાંથી નીકળે છે.

સોનું:—પહેલાં ધારવાડમાં ઘણું સોનું નીકળતું હતું. હાલમાં ત્યાં નદીની રેતીમાંથી સોનાની રજો માલમ પડે છે, તેમજ બેલગામ જિલ્લામાં મળપ્રભા નદીની રેતીમાંથી થોડું સોનું નીકળે છે.

સુભાષ ચંદ્રબો

ખેની, ખનીજ અને

ઉદ્યોગો

સુરોખાર:—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી નીકળે છે.

સાજીખાર:—સિંધમાં ખૈરપુર રાજ્યમાંથી નીકળે છે.

તાંબુ:—વિજયપુરમાંથી થોડું તાંબુ નીકળે છે. હાલા પર્વતમાંથી પણ તે મળી આવે છે.

લોહ:—પંચમહાલમાંથી તે નીકળે છે. વળી બેલગામ, કાનડા અને કાલાબાજિસ્લામાંથી તેમજ રતનાગિરિના પશ્ચિમઘાટમાંથી તે મળી આવે છે. પણ તેને હાલમાં ગાળી શુદ્ધ કરવામાં આવતું નથી.

ફટકડી
ગંધક
સીસું } હાલા પર્વતમાંથી નીકળે છે પણ તે બરાબર
ખોદી કાઢવામાં આવતાં નથી.

પ્રશ્નો:—

- (૧) ખનીજ એટલે શું ?
- (૨) મુંબઈ ઇલાકામાં વધારે ખનીજ ક્યાં ક્યાં નીકળે છે ?
- (૩) મેંગેનીઝ, અકીક અને આરસનો શો ઉપયોગ થાય છે ?
- (૪) નકશામાં નીચેના ખનીજ જ્યાં તે નીકળતાં હોય ત્યાં મૂકો.
સોનું, પત્થર, લોહ, ફટકડી અને સુરોખાર.

પાઠ ૧૦ મો

પાક.

આપણા ઇલાકામાં ૧૦૦ માણસોમાંથી ૬૪ જણનો જીવારો ખેતી ઉપર છે. ખેતીનો આધાર જમીનતળ અને આબોહવા (ગરમી, દંડી, બિનાશ એટલે વરસાદ) ઉપર રહે છે; તેથી અમુક જગાએ અમુક જાતનો પાક સારો થાય છે અને બીજે ઠેકાણે તે સારો થતો નથી. મુંબઈ ઇલાકાની જમીન જુદા જુદા ભાગમાં કેવી છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેમજ ત્યાં આબોહવા કેવી છે તેનું પણ વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી ત્યાં કંઈ ભતનો પાક થાય તે જાણી શકાય છે.

સિંધની વાયવ્યમાં ડુંગરા છે અને પૂર્વમાં રણ છે, પણ સિંધના વહેણની આસપાસની જમીન કાંપની છે, તેથી ત્યાં ઘઉં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. જે ભાગમાં તાપ થોડો પડે છે અને હવા સુકી હોય છે ત્યાં ઘઉં થાય છે. જ્યાં જમીન ગોરાડુ હોય છે, ત્યાં બાજરી અને જુવાર સારાં થાય છે. કપાસ સુકી હવામાં જ્યાં જમીન કાળી હોય છે ત્યાં સારો થાય છે. સિંધમાં ઇજિપ્શિયન કપાસનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું છે. તેનો તાર લાંબો અને પાતળો નીકળે છે. શિઆળામાં નહેરોનાં પાણી વડે ઘઉં અને જુવારનું વાવેતર કરવામાં આવે છે અને ઉનાળામાં બાજરી થાય છે. ગુજરાતમાં કાળી અને ગોરાડુ એવી બે ભતની જમીન છે. સુરત અને બરચ જિલ્લામાં કાળી જમીન પુષ્કળ છે. તાપી અને નર્મદાના વહેણ સાથે ખેંચાઈ આવેલી માટી અનેરે તીની અનેલી તે જમીન છે. તેમાં કપાસ સારો થાય છે. ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં વરસાદ વધારે પડે છે, તેમજ ત્યાં ભાઠાની જમીન વધારે છે તેથી ચોખા, શેરડી અને ઉંચો કપાસ એ મુખ્ય પાક થાય છે. મધ્ય ગુજરાતમાં ૪૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે અને ત્યાંના નદીના નીચાણ પ્રદેશમાં જુદાં જુદાં કઠોળ અને ચોખા થાય છે, પણ કપાસ અને બાજરી વધારે થાય છે. ખેડામાં તમાકુ અને પંચમહાલ જિલ્લામાં મકાઈનો પાક વિશેષ થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં હવા સુકી છે અને જમીન રેતાળ સપાટ મેદાનની છે. તે ભાગમાં જ્યાં જમીન સારી છે ત્યાં બાજરી થાય છે. કાઠિઆવાડનો મોટો ભાગ પથરાવાળો જમીનનો હોવાથી તે વેરાન જેવો છે. જ્યાં જમીન રસાળ છે, ત્યાં ઘઉં અને કપાસ સારાં થાય છે. કચ્છની હવા કાઠિઆવાડ કરતાં વધારે સુકી છે અને જમીન ખડકાળ અને વેરાન છે. ત્યાં કોઈ કોઈ જગાએ જુવાર, બાજરી, તલ અને કઠોળ થાય છે.

કોંકણમાં બિનાશવાળી હવા છે, તેથી ત્યાં કિનારા પાસે મુખ્ય

પાક ડાંગરનો છે. જરા આગળ જતાં ખાગાયત જમીન આવે છે તેમાં પુષ્કળ બગીચા છે, પણ ડુંગરાળ ભાગમાં મહા મહેનતે પાક થાય છે. મહારાષ્ટ્રની જમીન પશ્ચિમઘાટના ધસાવાથી કાળી છે. તેમાં જીવાર, ખાજરી અને કપાસ થાય છે; વળી ઘઉં પણ વધારે થાય છે. હાલમાં બોયસીંગનું વાવેતર વધતું જાય છે. કાનડામાં જીવાર, ખાજરી અને કપાસ થાય છે. હવા સુકી હોવાથી ત્યાં ડાંગર થતી નથી. કાનડાની રસાળ જમીનમાં મસાલાના બગીચા વિશેષ છે.

પ્રશ્નો:—

૧. જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા પાક શાથી થાય છે ?
૨. નકશામાં મહારાષ્ટ્ર અને કાનડાનો પાક મૂકો.
૩. કોંકણમાં ડાંગર કેમ વિશેષ થાય છે ?
૪. દક્ષિણ ગુજરાતની જમીન કેવી છે ? ત્યાં શું પાકે છે ?
૫. નકશામાં નીચેનો પાક મૂકો. —

તમાકુ, કપાસ, મશાલો, મકાઈ અને ખાજરી.

પાઠ ૧૨ મો

પ્રાણીઓ.

જેમ વનસ્પતિ અને પાકનો આધાર જમીન અને આબોહવા ઉપર છે, તેમ જીવંત પ્રાણીઓ અને પક્ષીની જાતનો આધાર પણ તેના ઉપર છે.

સિંધના રણમાં ઊંટ વિશેષ જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે ગરમી સહન કરી શકે છે. તેમજ તેને પાણી વગર ઘણા દિવસ ચાલી શકે છે. તેના પગ કુદરતે એવા બનાવ્યા છે કે તેને રેતીમાં મુસાફરી કરવાનું ઘણું ફાવે છે. સવારીમાં તથા માલ લઈ જવામાં તે ઘણું ઉપયોગી છે. સિંધમાં ઘણાં ઊંટ પાળવામાં આવે છે. તેને ખેતીના કામમાં લે છે.

કચ્છમાં ખચ્ચરને મળતાં રાની ગધેડાં હોય છે. તે કચ્છના ખારાપાટામાં ઊગતું ખાંડ ધાસ ખાય છે. વરસાદનું પાણી સુકાઈ ગયા પછી રાની ગધેડાંનાં ટોળેટોળાં જોવામાં આવે છે. સિંધમાં પણ આવાં ગધેડાં જોવામાં આવે છે. કચ્છના ઘોડા જાણીતા છે.

ફક્ત કાઠિઆવાડના ગીરના જંગલમાં સિંહ જોવામાં આવે છે. હાલમાં તેની સંખ્યા કમી થતી જાય છે. ગીરની ગાય અને જાફરાબાદી બેંસ સારી દૂધાળ હોવાથી વખણાય છે. કાઠિઆવાડના ઘોડા ધણા વખતથી જાણીતા છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં ધાસચારો સારો હોવાથી તથા હવા સુકી હોવાથી ત્યાંનાં ગાય તથા બળદ મજબુત હોય છે, અને તે સારા વખણાય છે. વઢીઆરી બેંસ સાંડે દૂધ આપે છે. ગુજરાતનાં જંગલોમાં વાઘ, વર, દીપડા, જરખ, સાબર, હરણ, હુંડ, રોઝ, શિઆળ તથા સસલાં જોવામાં આવે છે. બેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ગધેડાં વગેરે જનાવરો પાળવામાં આવે છે.

મહારાષ્ટ્રના સલાદ્રિ પર્વતમાં વાઘ, હુક્કર વગેરે રાની પશુઓ જોવામાં આવે છે. ગોદાવરી અને ભીમા નદીના પ્રદેશનાં જખરાં ટટ જાણીતાં છે. કૃષ્ણા નદીની ખીણમાં સારાં પશુ ઉછેરવામાં આવે છે.

મોટી નદીઓમાં મગર હોય છે તથા દરીઆકિનારે ઘણી જાતની માછલીઓ હોય છે. નાગ, વગેરે ઝેરી સાપ જોવામાં આવે છે. કુંગરના સાપ ઝેરી હોય છે.

અજગર તેના શિકારને ચુડથી દબાવી મારી નાખે છે. ચિત્તા જંગલમાં ઘણા જોવામાં આવે છે, પણ હવે આઘેનાં જંગલમાં મળે છે. રીંછ જંગલ અને કુંગરામાં મળી આવે છે. જંગલી બેંસ કાનડા-માં પર્વતની ખીણમાં હોય છે. ખચ્ચર તથા ગધેડાં જે પુષ્કળ જોવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ ભાર ઉંચકવામાં કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્નો:—

૧. ઉંટ ક્યા પ્રદેશમાં વિશેષ જીવામાં આવે છે? શા કારણથી?
૨. મકશ્માં જ્યાં નીચેના જનાવર માલમ પડતાં હોય ત્યાં મૂકો.
બેંસ, ઘોડા, જંગલી બેંસ, સિંહ, ખચ્ચર.
૩. ઉત્તર ગુજરાતમાં શા કારણથી ગાય તથા બળદ મજબુત હોય છે?

પાઠ ૧૨ મો

ધંધો રોજગાર.

આપણા ઇલાકાના લોકોના મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ખેતીના લગતા બીજા કેટલાક ધંધા પણ ચાલે છે. હાલમાં મંચામાં વણેલું કાપડ તૈયાર થાય છે, તેથી હાથે વણેલું કાપડ બહુ પોષાતું નથી; તોપણ પણ દરેક ગામમાં સુતર બનાવી સાળમાં કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે; તેથી ખાદી, ઘોતીઆં, સાલ્લા તેમજ જાડું કાપડ ઘણા લોકો વાપરે છે. પુના, નાશિક, સોલાપુર અને ખેલગામમાં સાળનું વણાટકામ સાઈ થાય છે; તોપણ સુરત અને અમદાવાદનું વણાટ કામ ઉત્તમ છે. ત્યાંની કપડામાં વણેલી બાત બહુ સરસ હોય છે. સુતર અને કાપડ રંગવાનો ધંધો કેટલાક લોક કરે છે. વિલાયતી રંગનો વિશેષ ઉપયોગ થવાથી દેશી રંગ બહુ વપરાતા નથી. સિંધ અને ગુજરાતમાં સુતરાઉ છાપેલું કાપડ વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે, પણ મહારાષ્ટ્રમાં સુતર અને રેશમનાં સહેજ રંગેલાં સાદાં કપડાં લોકો પહેરે છે. રેશમી કાપડના ધંધામાં પણ કેટલાક લોકો રોકાએલા છે. પરદેશી રેશમનાં અમદાવાદ, સુરત, ચેવલા, નાશિક, આણા અને મુંબઈમાં હાથે વણીને કપડાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેની સાડીઓ, કીનખાખ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં થાય છે. રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ ઉપર કસબનું બરતકામ હૈદરાબાદ (સિંધ) માં સાઈ થાય છે. પુના અને ચેવલામાં તારકસબનું કામ સાઈ થાય છે, અને તે કાર

બનાવવામાં અને જાત ભરવામાં વપરાય છે. જમનગર અને જોડખાનું રેશમી ભરતનું કાપડ વખણાય છે. તેના કરતાં પણ કચ્છનું કામ ચઢિઆનું છે. વડોદરા, સુરત તથા મુંબઈમાં પણ ભરતકામ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. ગરમ કપડાની મિલો મુંબઈમાં છે. ધાબળા તથા બુલાંકીટો બનાવવા માટે જિન કાંતવાનું કામ કેટલાક લોકો કરે છે.

કચ્છનું સોનેરી અને રૂપાનું નકશીનું કામ ઉત્તમ હોય છે. નાશિક અને પુનાનાં પિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં તાંબાનાં વાસણ સારાં થાય છે. કેટલુંક લોઢાનું પરચુરણ કામ લુહારો કરે છે. આમોદનાં ચપ્પુ વખણાય છે. કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને વડોદરામાં પહેલાં બખતર, બાલા અને તરવાર બનતાં હતાં. કપડવણુજમાં કાચનાં કારખાનાં છે, તેમજ તળેગામમાં કાચનું કારખાનું છે.

મહારાષ્ટ્ર તથા ખાનદેશમાં લાખ એકડી કરવામાં આવે છે. પંચમહાલમાં તેની બંગડીઓ બનાવે છે. લાકડા ઉપરના નકશીકામ માટે અમદાવાદ અને સુરત સારી રીતે જાણીતાં છે. કાનડામાં સુખડ ઉપર સુંદર કારીગરીનું કામ થાય છે. ખારાધોડામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે, તેમજ કાંકણ અને કાઠિઆવાડના કિનારા પર વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

છલાકામાં કાપડ વણવાની અને સુતરની ૨૧૮ મિલો છે. મિલ ઉદ્યોગનાં મુંબઈ અને અમદાવાદ બે મુખ્ય સ્થળો છે. મુંબઈમાં ૮૧ અને અમદાવાદમાં ૭૩ મિલો છે. તે ઉપરાંત ચોખા ખાંડવાના, લાકડાં વહેરવાના અને અનાજ દળવાના સંચા અને કપાસ લોઢવાનાં જીન છે. દીવાસળી, કાગળ, કાચનો સામાન, શેતરંજ અને ચામડાના ઉદ્યોગો આખા દેશમાં જાય છે. હોડી તથા વહાણ બનાવવાનો તથા કાચનાં દોરડાં બનાવવાનો ધંધો દરીઆ કિનારે ચાલે છે; વળી દરીઆ કિનારે માછી લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. ઓખામંડળ અને બેડી બંદરે મોતી કાઢવાનો ધંધો હાલમાં શરૂ થયો છે. મોતી કાલુ નામની માછલી બનાવે છે.

પ્રશ્નો:—

૧. કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે ક્યાં છે ?
૨. નીચેની વસ્તુઓ ક્યાં થાય છે તે નકશામાં મૂકો.
કાચનો સામાન, લાકડાનું નકશીકામ, કસબીકામ, તથા:
રેશમી કાપડ.
૩. ફરીઆકિનારે શો ધંધો ચાલે છે ?
૪. કચ્છનું કયું કામ વખણાય છે ?
૫. તાંબાપિત્તળનાં વાસણ બનાવવાનો ધંધો ક્યાં સારો ચાલે છે ?

પાઠ ૧૩ મો

આયાત નિકાસ.

જે વસ્તુ બહુ થતી હોય અને તેનો ખર્ચ ન હોય તો તેને બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે. એક ગામમાં થતી ડાંગર, ઘઉં, બાજરી, શેરડી વગેરે બીજા ગામમાં મોકલવામાં આવે છે; અને તેને બદલે ત્યાં ન બનતી ચીજો જેવી કે કાપડ, વાસણ, ખાંડ, દીવાસળી ધાસતેલ ત્યાં લાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે એક ગામથી બીજા ગામ વધારાનો માલ મોકલવામાં આવે છે, તેવી રીતે એક પ્રાંત કે દેશમાંથી બીજા ઠેકાણે જે માલ મોકલવામાં આવે છે તેને નિકાસ કહે છે; અને જે માલ બીજા ઠેકાણેથી લાવવામાં આવે છે તેને આયાત કહે છે.

આપણા ઇલાકામાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, તેમજ મિલ-ઉદ્યોગ, હાથવણાટ, જુદાં જુદાં કારખાનાં ચલાવવાં વગેરે બીજા ધંધા પણ ચાલે છે.

આપણા ઇલાકામાંથી રૂ, ઘઉં, ચોખા, તેલીબીયાં, સુતર, ઈમારતી લાકડું, સોપારી, નાળિયેર, સુકાં માંછલાં, ચામડાં, હાડકાં વગેરે માલ બહાર મોકલવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં જોઈતા પ્રમા-

જુમાં કારખાનાં નથી, તેથી કાચો માલ પરદેશ મોકલી ત્યાં ખનતો કારીગરીવાળો માલ આપણે મંત્રાવીએ છીએ. જેમકે:-કાચનો અને લોઢાનો સામાન, પતરાં, યંત્રો (સંચા); રેશમી, ગરમ અને સુતરાઉ કાપડ; કાગળ, પેન્સિલ, સુતર, રંગ, ખાંડ, દીવાસળી, રખરની ચીજો તથા રેશમ એ મુખ્ય ચીજો છે. વળી ખજુર, બીસ્કીટ, મોટર, સાઈકલ, ટાઈપરાઈટર, તાંબાપિચ્છળનાં પતરાં, વિદ્યુતી બીડીઓ, દવાઓ, કોલસા, સીવવાના સંચા, વિજળીનો સામાન, રેશમી કાપડ, દોરા, ઘડિઆળ, ધાસતેલ વગેરે બીજી ઘણી ચીજો આપણે ત્યાં પરદેશથી આવે છે.

હરિય, વલસાડ, સુરત, હોનાવર એ બંદરોનો અરબસ્તાન તથા ઈરાની અખાત પરનાં બંદરો સાથે મોટો વેપાર ચાલે છે. તેમજ મોટા બંદરેથી નાનાં બંદરે વહાણ વાટે વેપાર ચાલે છે. મુંબઈ બંદરેથી વધારેમાં વધારે ૩, અને કરાંચીથી વધારેમાં વધારે ઘઉં પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. મુંબઈ ઇલાકાના એક ભાગનો બીજા ભાગ સાથે મુખ્યત્વે દાણા, ધાતુનો સામાન અને સુતરાઉ કાપડનો વેપાર ચાલે છે. ચોખ્ખા, નાળિયેર, રૂ, મીઠું, ઈમારતી લાકડાં અને જુદી જુદી જાતનાં સુતરાઉ કાપડનો વેપાર દરીઆ કિનારે ચાલે છે. મુંબઈ, કરાંચી, અમદાવાદ, સુરત, ભુસાવળ, પુના, સોલાપુર, હુબળી, હૈદરાબાદ અને સક્કર એ વેપારનાં મુખ્ય મથકો છે.

પ્રશ્નો:-

૧. આયાત કોને કહે છે? નિકાસ એટલે શું?
૨. આપણા ઇલાકાની જે નિકાસ હોય તે કહો.
૩. ઇલાકાની બહારથી આપણે ત્યાં શું શું આવે છે? તેનું કારણ શું?
૪. વેપારનાં મુખ્ય મથકો નકશામાં મૂકો.
૫. ક્યાં ક્યાં બંદરો સારો વેપાર ચાલે છે?

પાઠ ૧૪ મો

વહેવારના માર્ગ.

દેશના એક ભાગમાંથી ખીજે ઠેકાણે વધારાનો માલ મોકલવામાં આવે છે. જ્યાંથી સારો અને સસ્તો માલ મળે છે, ત્યાંથી તે મંગાવવામાં આવે છે. બાવી રીતે એક દેશમાંથી ખીજા દેશમાં માલની જે અવર જવર થાય છે તેને વેપાર કહે છે. ધમધોકાર વેપાર માટે માલ લઈ જવા લાવવાના રસ્તા નિર્ભય તેમજ સારા ખાંધેલા હોવા જોઈએ, વળી તે ઉપરાંત તેનું ખર્ચ બોધું પડવું જોઈએ. માલ લઈ જવા માટે નદી, નહેર, રસ્તા કે રેલ્વે માર્ગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આપણે ત્યાં હાલમાં ઘણી રેલ્વે થઈ છે. તે મારફત આપણે સહેલાઈથી થોડા ખર્ચે મુસાફરી કરી શકીએ છીએ, અને માલ મોકલી શકીએ છીએ. પહેલાંના વખતમાં સારા રસ્તા નહિ ખાંધેલા હોવાથી ગાડામાં માલ મોકલવામાં આવતો હતો. જ્યારે દૂરનાં ગામોમાં જથ્થાબંધ માલ પહોંચાડવો પડતો, ત્યારે વણઝારા પોઠો ઉપર માલ લઈ જતા હતા, અને રેતાળ પ્રદેશમાં ઊંટ પર માલ લાધી મોકલાતો હતો. હાલમાં ઊંટ અને ગાડાંનો થોડો ઉપયોગ થાય છે; પણ રેલ્વે થવાથી વણઝારાની પોઠનો ઉપયોગ થતો નથી.

આપણા ઈલાકામાં સિંધુ સિવાય ખીજા એકે મોટી નદી નથી. મહી, તાપી, નર્મદા જે ગુજરાતમાં નદીઓ છે, તેના મુખ આગળથી ફક્ત ૩૦ માઈલ સુધી કોરી ઋતુમાં વહાણો અંદરના ભાગમાં ફરી શકે છે. વળી કિનારો ખાંચાવાળો નહિ હોવાથી અંદરના ભાગનો દરીઆ સાથેનો વહેવાર ઘણો ઓછો છે. કાંકણની નદીઓ ઘણી ટુંકી છે; અને મહારાષ્ટ્રની ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા નદીઓ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ઝડપથી વહે છે; એટલે તેમના મૂળ તરફના ભાગમાં સફર થઈ શકતી નથી. તેમના મધ્યનો તથા મુખનો

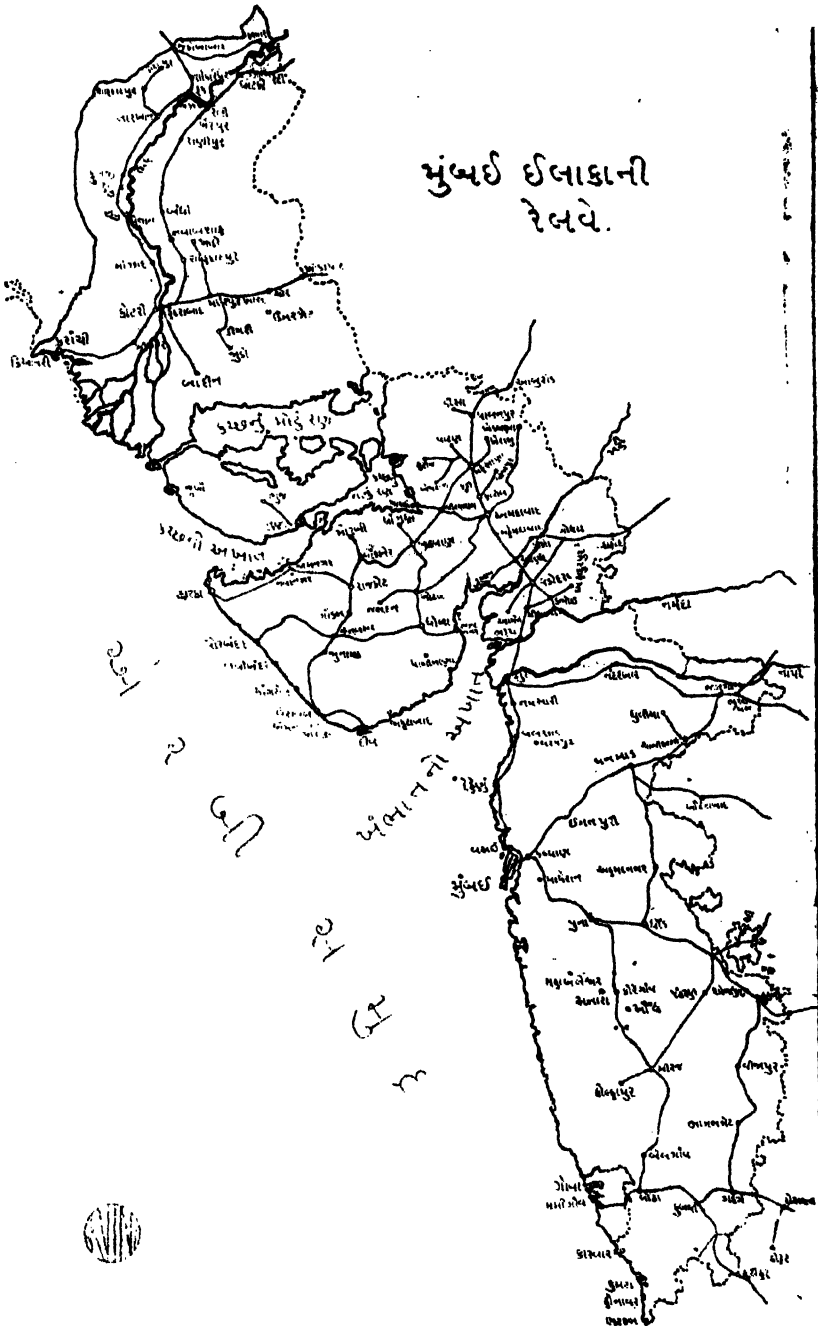
પ્રદેશ આપણા ઇલાકામાં નથી. આવી રીતે જવા આવવા માટે તથા માલ લઈ જવા માટે નદીઓનો જોઈતો ઉપયોગ થતો નથી. સિંધુ નદી અને તેની કાંઠાઓ દ્વારા હોડી અને વહાણોનો અવર જવર થતો હતો, તથા તે મારફત વેપાર ચાલતો હતો, પણ તેની ખંતે બાબુએ રેલ્વે ચલાવી તે પડી ભાંગ્યો છે. બીજા દેશોમાં નહેરોનો ઉપયોગ અવર જવર માટે તથા વ્યાપાર માટે ઘણો થાય છે, પણ આપણે ત્યાં તેનો ઉપયોગ ફક્ત ખેતી માટેજ થાય છે.

રસ્તા બે જાતના છે; કાચા અને પાકા. ગામડામાં કાચા રસ્તા છે, પણ મોટાં ગામોમાં પાકી સડકો બાંધેલી છે. તે રસ્તે ગાડાં તથા ગાડીઓની અવર જવર થાય છે. હાલમાં રેલ્વે ઘણી વધતી જતી હોવાથી, તેમજ મોટર લારીઓ મારફતે માલ ઝડપથી લઈ જવામાં આવે છે, તેથી ગાડાંનો ધંધો પડી ભાગવા માંડ્યો છે. હવે જિલ્લાના દૂરના ગામોનો સંબંધ મોટાં ગામો અને શહેરો સાથે મોટર મારફત બંધાયો છે, તથા જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામો પાકી સડકોથી એકબીજા સાથે જોડાએલાં છે.

આપણા ઇલાકાનો ઘણો વેપાર રેલ્વે મારફત થાય છે. મુંબઈ અને વીરમગામ વચ્ચે જે મોટી રેલ્વે છે, તેને બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે એટલે બોમ્બે (મુંબઈ) બરોડા (વડોદરા) એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા (મધ્ય હિંદ) રેલ્વે કહે છે; કારણકે તે મુલકમાં થઈને તે જાય છે. મુંબઈથી તે કિનારે કિનારે જાય છે અને તેના ઉપર અમદાવાદ, નડિઆદ, આણંદ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત વલસાડ વગેરે સ્થળો આવેલાં છે. આ ઇલાકામાં બીજી મુખ્ય રેલ્વે જી. આઈ. પી. (ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિન સુલા) રેલ્વે છે. વળી પુનાથી ધારવાડ તરફ જનારી ગાડી સધર્ન મરાઠા રેલ્વે (દક્ષિણ મરાઠા રેલ્વે)ના નામથી ઓળખાય છે. પહેલી બે રેલ્વેઓ મોટા માપની છે પણ સધર્ન મરાઠા રેલ્વે નાના માપની છે. આ સિવાય બીજી નાના માપની રેલ્વેઓ છે. ગુજરાતમાં

મુંબઈ ઇલાકાની રેલવે.

રજપુતાના માળવા રેલ્વે નાના માપની છે, તેનું જોડાણ બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે સાથે થાય છે.

અમદાવાદથી એક પશ્ચિમનો ફાંટો વીરમગામ થઈ કાઠિઆવાડ સાથેનો સંબંધ જોડે છે. ભાવનગર, ગોંડલ, બુનાગઢ, પોરબંદર, જમનગર, જેતલસર, રાજકોટ અને ધ્રાંગધ્રા રાજ્યોની બધી નાના માપની ગાડીઓ છે. રાજકોટથી એક ફાંટો મોરબી જાય છે અને બીજો વડવાણ જાય છે.

બી. બી. આઈ રેલ્વેનો બીજો ફાંટો આણંદથી ગોધરા થઈ રતલામ આગળ રજપુતાના રેલ્વે સાથે જોડાય છે, વળી ગોધરેથી વડોદરા સુધીનો ટુંકો રસ્તાનો એક ફાંટો છે.

ભરૂચથી એકલેશ્વર થઈ રાજપીપળા જવાની રેલ્વે છે, વળી ટાપ્ટી રેલ્વે થવાથી મુંબઈ, વડોદરા અને મધ્ય હિંદના ભાગનો સંબંધ સુરત થઈ અમલનેર, અને જળગામ સાથે થાય છે.

ગ્રેટ ઈન્ડિઅન પેનિન સુલા રેલ્વે (જી. આઈ. પી.) જે મુંબઈથી ઉપડે છે, તેના કસ્ટાણુ આગળ બે ફાંટા પડે છે. તેમાંનો એક કલકત્તા તરફ જાય છે અને બીજો મદ્રાસ તરફ જાય છે.

કલકત્તા તરફ જતાં નાસિક તરફ જતાં થળઘાટમાં થઈને જવું પડે છે. કસ્ટાણુથી નીકળતાં પુના તરફનો બીજો ફાંટો ભોરઘાટમાં થઈને જાય છે. ત્યાં પર્વતમાંથી રેલ્વેનો માર્ગ કાઢ્યો છે. ડુંગરો ખોદી વચ્ચેની ખીણો ઉપર પૂલ બાંધવામાં આવ્યા છે, અને રેલ્વે ગાડીને પુષ્કળ ઉંચે ચઢાવવી પડે છે. ઉંચા ડુંગરોને ખોદી ભોંયડું કરી ગાડી લઈ જવામાં આવી છે.

સધર્ન મરાઠા રેલ્વેના પુના આગળથી બે ફાંટા થાય છે. તેમાંની એક લાઈન ઠેઠ દક્ષિણમાં લોંઘા સુધી જાય છે, અને તેજ ગાડી પાછી પોર્ટુગલના રાજ્યમાં થઈ માર્ગેગાંવ સુધી જાય છે અને તે દરીઆ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ત્યાંથી તે ધારવાડ, હુબલી અને હરિહર સુધી આવેલી છે. પછી તેના સંબંધ મહેસુર રેલ્વે સાથે થાય

છે. તેનો બીજો ફાંટો હુડગી, ગદગ અને બીજાપુર થઈ હુબલી સાથે જોડાય છે. વળી મીરજથી કોલ્હાપુર સુધી નાની ગાડી જાય છે.

સિંધમાં નોર્થ વેસ્ટર્ન (વાયવ્ય) રેલ્વે કરાંચીથી સિંધુના જમણા કિનારા તરફ જાય છે. તેનો એક ફાંટો કોટ્ટીથી રોહરી સુધી જાય છે, અને રૂક આગળ કવેટાની રેલ્વે જોડાય છે; વળી હૈદરાબાદ આગળ રજપુતાના માળવા રેલ્વે સાથે તે મળે છે. આવી રીતે સિંધનો સંબંધ પંજાબ અને રજપુતાના સાથે જોડાયો છે.

દરીઆ કિનારાનો વહેવાર કરાંચી, મુંબઈ, માંગલોર વગેરે બંદરે આગબોટમાં જવાથી સચવાય છે. મુંબઈથી આગબોટ સીધી કરાંચી જાય છે અને ત્યાંથી એડન જવાય છે. કિનાર પરનાં શહેર સાથેનો વહેવાર વહાણ કે આગબોટથી ચાલે છે. નાનાં બંદરોએ હોડીથી એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણો અવર જવર થાય છે.

પ્રશ્નો:—

- (૧) વેપાર રોજગાર ક્યારે સારો ચાલે ?
- (૨) અવરજવર તથા વેપારના માર્ગો કઈ કઈ જાતના છે ?
- (૩) હાલમાં આપણે ત્યાં શેનો વધારે ઉપયોગ થાય છે ?
- (૪) મુંબઈથી પુને જવાની મુસાફરીનું વર્ણન કરો.
- (૫) એક માણસ કરાંચીથી લોધક બારેજ જોવા જાય છે તો તે વખતે તે રસ્તામાં શું શું જોશે ?
- (૬) ભટકળથી એક વહાણ કિનારે કિનારે ભાવનગર આવે છે તો તે ક્યાં ક્યાં બંદરે અટકશે ?
- (૭) મામેં ગોવાથી એક માણસને સુરત આવવું છે, તો તેને કઈ કઈ રેલગાડીમાં બેસવું પડશે ? તેમાં જે લાંબો અને ટુંકો માર્ગ હોય તે જણાવો.

પાઠ ૧૫ મો

વસ્તી.

મુંબઈ ઇલાકાની ભૂમિરચના તથા વરસાદનો નકશો આપણે જોઈશું, તો તે ઉપરથી તેની વસ્તી કેવી રીતે આવેલી છે તે ખાખત સમજાશે. ઇલાકાની કુલ વસ્તી ૨,૬૦,૫૭,૬૪૮ માણસની છે, તેમાં ૨ કરોડ હિંદુ, ૪૬ લાખ મુસલમાન, ૫ લાખ જૈન, ૨,૬૩,૦૦૦ ખ્રિસ્તી અને ૮૩,૦૦૦ પારસી છે. તેનો વિસ્તાર ૧,૮૭,૦૭૪ ચો. મા. છે. તેમાં દેશી રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૩,૪૫૩ ચો. મા. છે, અને તેની વસ્તી ૭૪,૨૧,૩૪૧ની આવી જાય છે. વળી વડોદરાનું રાજ્ય મોટું છે, તેનો વિસ્તાર ૮૧૮૨ માઈલનો છે, અને તેની વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૯૮ માણસની છે; એટલે અંગ્રેજ ખાલસા મુલકની વસ્તી ૧ કરોડ ૯૩ લાખ માણસની છે,

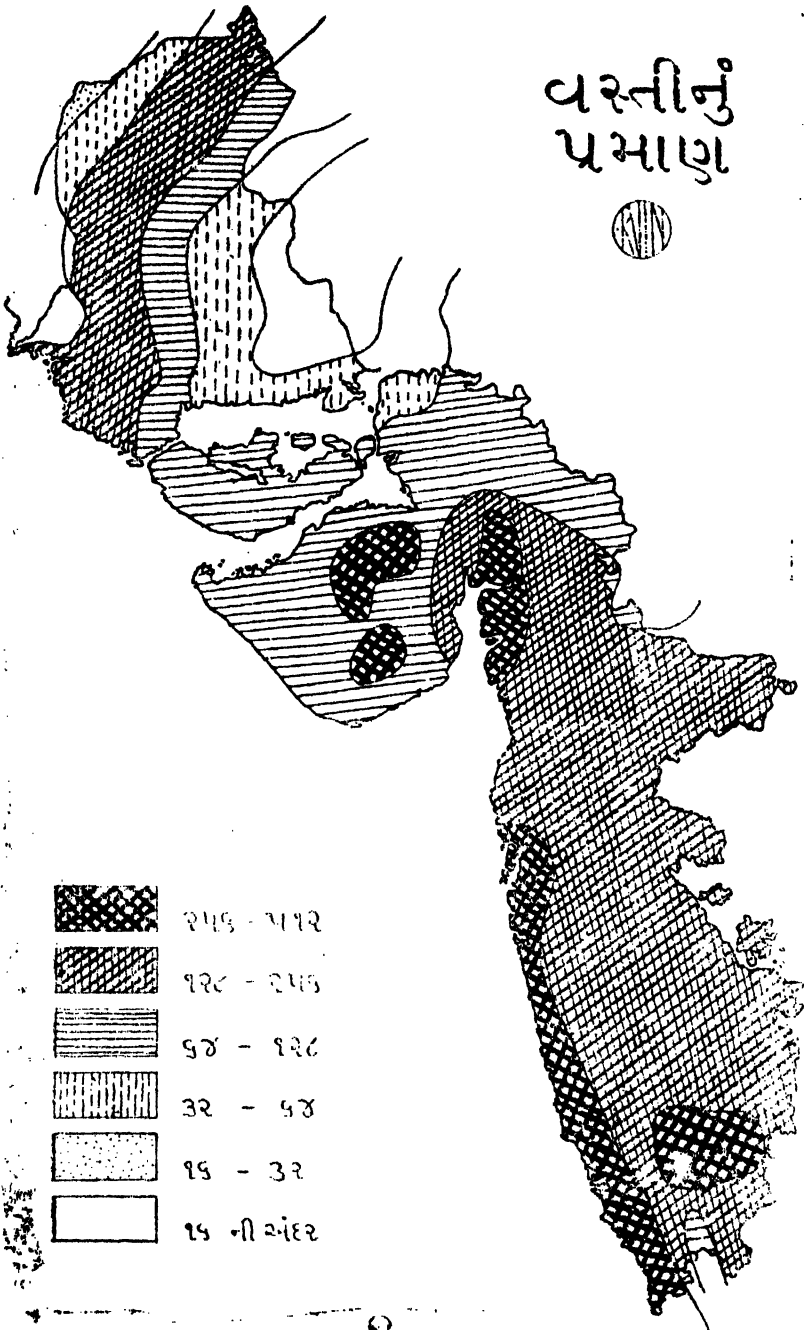
ઇલાકામાં વસ્તીનું પ્રમાણ દર ચોરસ માઈલે નીચે પ્રમાણે છે.—

સચીન.	૪૭૬.	કાનડા.	૧૦૨.
ખેડા જિલ્લો.	૪૪૫.	થરપાર કર.	૨૯.
હૈદરાબાદ.	૧૨૧.	ડાંગ.	૨૫.

વસ્તીની ઘાડાઈના પ્રમાણમાં પ્રથમ ઉત્તર (૨૭૪), પછી દક્ષિણ (૧૯૬), અને પછી મધ્ય વિભાગ (૧૫૮) આવે છે. છેવટે સિંધ (૭૯) આવે છે. કર્ણાટક અને ગુજરાતમાં મુસલમાનની વસ્તી ૧૧ ટકા, દક્ષિણ અને કોંકણમાં ૬ ટકા, સતારા જિલ્લામાં ૩૩ ટકા અને ભરુચ જિલ્લામાં ૨૩ ટકા છે. સિંધમાં એકંદર ૭૩ ટકા અને ઉપલા સરહદમાં ૯૦ ટકા મુસલમાનો છે.

આ ઇલાકામાં ઘણા લોકો ખેતી કરીને તેમનો નિભાવ કરે છે; તેથી જ્યાં જમીન રસાળ છે અને વરસાદ સારો પડે છે, અથવા નહેર કે કુવાના પાણીની સર્વિડ હોય છે; ત્યાં વસ્તી વિશેષ જોવામાં આવે છે. જે જામ સપાટ મેદાનવાળો અને ફળદ્રુપ છે, ત્યાં વધારે

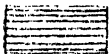
વસ્તીનું પ્રમાણ

૨૫૬ - ૫૧૨

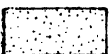
૧૨૮ - ૨૫૬

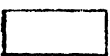
૬૪ - ૧૨૮

૩૨ - ૬૪

૧૬ - ૩૨

૧૬ ની અંદર

વસ્તીવાળાં ગ્રામ ખાસે પાસે હોય છે; પણ ડુંગરાળ કે રેતાળ પ્રદેશમાં, કે જ્યાં ઘાડાં જંગલો કે વેરાન મુલક હોય છે; ત્યાં લોકો સુખેથી રહી શકતા નથી. વળી જંગલવાળા ભાગમાં વરસાદ સારો હોય પણ હવા ખરાબ હોય તો તે ભાગ ઉજ્જડ વસ્તી વગરનો રહે છે. વસ્તીના નકશામાંથી માલમ પડે છે, કે જ્યાં વરસાદ ઓછો છે ત્યાં વસ્તી પણ ઓછી છે. સિંધમાં ઘણો ઓછો વરસાદ પડવાથી તેમજ તેનો મોટો ભાગ રેતાળ હોવાથી ત્યાં વસ્તી ઓછી છે. આખા બ્રિટિશ સિંધની વસ્તી ૩૫ લાખની છે અને તેનો વિસ્તાર ૫૩૦૦૦ ચો. મા. છે; એટલે દર ચોરસ માઇલે ૬૬ માણસ છે. જ્યારે ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, કચ્છ, કોંકણ, મધ્યવિભાગ અને કર્ણાટકની વસ્તીનું પ્રમાણ દર ચોરસ માઇલે નીચે પ્રમાણે છે.

તળ ગુજરાત.	૧૬૭
કાઠિઆવાડ.	૧૦૬
કચ્છ.	૬૩
સિંધ.	૭૧
કોંકણ (દેશી રાજ્ય સિવાય)	૨૫૪
મધ્ય વિભાગ.	૧૫૮
કર્ણાટક.	૧૯૬

હાલમાં મિલ ઉદ્યોગ તથા કારખાનાંને લીધે લોકો શહેરમાં વધારે રહેવા આવે છે. ઇલાકામાં મોટાં ૭ શહેરો છે જેની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે.

મુમ્બઇ (૧૧,૭૬,૦૦૦), અમદાવાદ (૨,૭૪,૦૦૦), કરાંચી (૨,૧૭,૦૦૦), પુના (૨,૧૫,૦૦૦), સુરત (૧,૭૫,૦૦૦), સોલાપુર (૧,૨૦,૦૦૦) અને હુબલી (૬૯,૨૦૦).

ધર્મ પ્રમાણે નીચે મુજબ વસ્તી છે.

હિંદુ.	૨,૧૬,૦૦,૦૦૦
મુસલમાન.	૪૭,૦૦,૦૦૦

ખ્રિસ્તી.

૨,૭૦,૦૦૦

પારસી.

૮૩,૦૦૦

પાઠ ૧૬ મો

લોકો-ધર્મ-ભાષા.

અનાર્ય:—પહેલાં આ દેશના મૂળવતની તરીકે બીલ, નાયકડા, વાધરી, કોળા, દુબળા વગેરે હતા. જ્યારે આર્યલોકોએ તેમનો મુલક જીતી લીધો, ત્યારે તેઓ કુંગરો અને જંગલોમાં જતા રહ્યા. પંચમ-હાલના કુંગરમાં બીલ, તથા સોનગઢ વેરાના જંગલોમાં નાયકડા અને દુબળા જોવામાં આવે છે. તેઓ સુધરેલા નથી.

દ્રાવિડ:—દક્ષિણમાં દ્રાવિડ જાતના લોકો રહેતા હતા. જ્યારે આર્ય લોકોએ તેમને જીતી તેમનો દેશ કબજે કર્યો, ત્યારે તેઓ તેમની સાથે મળી ગયા. પણ તેમના રીતરિવાજ ભાષા વગેરેમાં બહુ ફેરફાર થયો નહિ, હાલ તેઓ કાનડામાં માલમ પડે છે. તેમની ભાષા કાનડી છે.

આર્ય:—આર્ય લોકો હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણામાં થઈ આવ્યા અને તેમણે પંજાબ તથા ગંગાજમનાનો પ્રદેશ તાબે કર્યો. તેમનો સુધારો ધીમે ધીમે બધે ફેલાવ્યો. દ્રાવિડ અને મૂળ જંગલી લોકોને તેમને તાબે થવું પડ્યું અને બીજે ઠેકાણે જતું રહેવું પડ્યું. હાલની હિંદુ પ્રજા મુખ્યત્વે તેમનામાંથી ઉતરી આવેલી છે.

મુસલમાન:—આઠમી સદીમાં આરબ લોકોએ સિંધમાં હુમલો કર્યો હતો. ત્યારપછી હિંદના વાયવ્ય ખુણેથી મુસલમાનોની જુદી જુદી જાતોએ દિલ્હી જીતી લઈ હિંદમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તે લોકોના વંશજ તથા આપણા દેશના હિંદુઓમાંથી થએલા મુસલમાન આપણા દેશમાં છે.

પારસી:—તેઓ મૂળ ધરિનના વતની છે, પણ જ્યારે મુસલમાન લોકોએ ધરિન જીત્યું, ત્યારે તેમના પર ધર્મનો જીલમ થવાથી ત્યાંથી તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા. પ્રથમ તેમણે સંજીવમાં મુકામ કર્યો, પછી સુરત જિલ્લામાં તેઓ વસ્યા. હાલ મુંબઈમાં તેમની વસ્તી વધારે છે.

ધર્મ:—અનાર્થ લોકો ભૂત, પ્રેત તથા દેવદેવીઓને માને છે. જે આર્થધર્મ પહેલો હિંદમાં હતો, તેમાં કેટલોક ફેરફાર થવાથી હિંદુ-ધર્મ થયો છે. આર્થ લોકો મંદિરોમાં મૂર્તિપૂજા કરતા નહોતા. તેમજ તેમનામાં જીદી જીદી માતિઓ પણ નહોતી.

હિંદુઓના મુખ્ય બે ધર્મ છે: (૧) શૈવ અને (૨) વૈષ્ણવ. જેઓ શિવની પૂજા કરે છે. તે શૈવ કહેવાય છે અને જેઓ વિષ્ણુને ઈશ્વરના અવતાર માને છે તે વૈષ્ણવ કહેવાય છે. વેદ હિંદુઓનું ધર્મ પુસ્તક છે.

જૈન:—જે હિંદુઓ જિનને માને છે તે જૈન કહેવાય છે. તેઓ મહાવીરસ્વામીને તીર્થંકર તરીકે માને છે. તેઓમાં અહિંસા અને વૈરાગ્ય વિશેષ હોય છે. તેમના બે પંથ છે. દ્વિગંધર અને શ્વેતાંબર. શ્વેતાંબરી પારસનાથ વગેરે તીર્થંકરની મૂર્તિને આંગી ચડાવે છે, એટલે લુગડાં તથા ધરેણાં ધાલે છે. દ્વિગંધરી એવું કંઈ કરતા નથી.

ઈસ્લામ:—આ ધર્મ માનનારા એકજ પરમેશ્વરને માને છે. વળી તેઓ પેગંબર તરીકે હજરત મહંમદને માને છે. તેમનામાં મૂર્તિપૂજા નથી. સિંધમાં મુખ્ય વસ્તી તેમની છે. હિંદ બહારના જે મુસલમાનોએ અહીં રાજ્ય સ્થાપ્યું તેઓ અહીંઆં રહી ગયા, તેમજ જે હિંદુઓ મુસલમાન થયા તેમના વંશજ હાલના મુસલમાન છે. કુરાન એ તેમના ધર્મનું પવિત્ર પુસ્તક છે.

જરથોસ્તી:—તેઓ તેમના પેગંબર જરથોસ્તના ઉપદેશને માને છે; તેથી તેઓ જરથોસ્તી કહેવાય છે. તેમના ધર્મનું પુસ્તક અવસ્તા છે. તેઓ અગ્નિની પૂજા કરે છે.

ખ્રિસ્તી:—દરીઆ મારફતે જે યુરોપીઅન પ્રજા હિંદમાં આવી તેમનો આ ધર્મ છે. તેઓ પ્રભુ ઈસુખ્રિસ્તને માને છે, તેથી તેઓ ખ્રિસ્તી કહેવાય છે. યુરોપીઅન લોકોના ઉપદેશથી આપણા દેશના કેટલાક લોકોએ તેમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. તેમનું પવિત્ર પુસ્તક બાઈબલ છે.

ભાષા:—ગુજરાતી—ગુજરાત, કાઠિઆવાડ અને કચ્છમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. રજપુતાનામાંથી આવી ગુર્જર લોકોએ ગુજરાત જીત્યું તેમના નામ ઉપરથી આ ભાષા ગુજરાતી કહેવાય છે. કચ્છી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાના છે. કચ્છી ભાષા કચ્છના કિનારે વધારે બોલાય છે, પણ લખવાની લિપિ તો ગુજરાતી છે. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા વસ્તીના ૨૮ ટકા જેટલી છે.

મરાઠી:—આ ભાષા થાણા અને મહારાષ્ટ્રમાં બોલાય છે. મરાઠી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા ૩૮ ટકા છે.

સિંધી:—ઉત્તર સિંધમાં સિંધી ભાષા બોલાય છે. સિંધમાં ફક્ત થોડા લોકો મારવાડી, બલુચી કે ગુજરાતી બોલે છે. સિંધી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા ૧૦ ટકા છે.

કાનડી:—દક્ષિણ વિભાગના કેટલાક ભાગમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે અને કેટલાકમાં મરાઠી બોલાય છે. દરીઆ કિનારે મરાઠી બોલાય છે. કાનડી બોલનારાની સંખ્યા ૧૧ ટકા છે.

ઉર્દુ એ મુસલમાનોની સામાન્ય ભાષા છે, પણ ઘણા મુસલમાનો ગુજરાતમાં ગુજરાતી અને મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી બોલે છે.

રાજ્યવહીવટ.

ગામડામાં તલાટી મહેસુલ ઉધરાવે છે અને મુખી ગામની દેખરેખ રાખે છે. ધણાં ગામ મળીને તાલુકો થાય છે. તાલુકામાં જે મુખ્ય અમલદાર હોય છે, તેને મામલતદાર કહે છે. જે તાલુકો નાનો હોય એટલે મહાલ હોય, તો તેના અમલદારને મહાલકારી કહે છે. તે તાલુકાનું મહેસુલ એકઠું કરે છે, તથા ગુનાનો ઇન્સાફ આપે છે. ધણા તાલુકા મળી જિલ્લો થાય છે અને જિલ્લાનો ઉપરી અમલદાર કલેક્ટર કહેવાય છે. તે મહેસુલી કામ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ફોજદારી કેટલાક ગુનાનો ઇન્સાફ કરે છે; તેથી તે માજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તે આખા જિલ્લાની સુલેહ શાંતિની સંભાળ રાખે છે. જ્યારે ધણા જિલ્લા મળે છે, ત્યારે તે વિભાગ કહેવાય છે. આપણો ગુજરાત પ્રાંત ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે. તેના ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે. ચોરી, લૂટ વગેરે ગુના અટકાવી પ્રજના જન માલનું રક્ષણ કરવા માટે પોલિસ-ખાતું છે. તેમજ તે ગુનાનો ઇન્સાફ પણ કરે છે. પૈસાની લેણદેણના દાવા ચુકવવાનું કામ ન્યાયખાતું કરે છે. એવીજ રીતે આખ-કારી, જંગલ, કેળવણી, જનસુખાકારી ખાતાં હોય છે. તેનો વહીવટ જુદા જુદા અમલદારો કરે છે. તે બધા ગવર્નરના તાબામાં હોય છે. મુંબઈ ઇલાકાના ચાર વિભાગ છે: ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, દક્ષિણ વિભાગ અને સિંધ વિભાગ. આ ચાર વિભાગનો ખાલસા મુલક તથા કચ્છ, કાઠિયાવાડ તથા વડોદરા વગેરે દેશી રાજ્યો (ફે ભાગ) સહિત મુંબઈ ઇલાકો થાય છે. આપણા ઇલાકાના ઉપરી અમલદારને ગવર્નર કહે છે. તેમની નીમણુક નામદાર શહેનશાહ પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. તેમનો પગાર રૂપીઆ ૧૦,૦૦૦ છે.

કારોબારી સભા:—ગવર્નરને રાજ્ય વહીવટમાં મદદ કરવા માટે બે સભા છે (૧) કારોબારી, (૨) ધારાસભા. આ બંને સભાનો પ્રમુખ ગવર્નર સાહેબ છે. કારોબારી સભામાં ચાર સભ્યો છે. તેમાં બે હિંદી અને બે યુરોપીઅન હોય છે. તેમને મદદ કરવાને ત્રણ દેશી પ્રધાનો હોય છે. આવી રીતે કારોબારી રાજ્યવહીવટ સાત સભ્યોની મદદથી ગવર્નર કરે છે. પ્રધાનો ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભ્યોમાંથી નીમવામાં આવે છે. લોકલબોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી, ખેતીવાડી, કેળવણી, ઔદ્યોગિક, વૈદક, જાહેર બાંધકામ, આબકારી, આરોગ્ય અને જંગલખાતું—આ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે છે. પ્રધાનોનો પગાર ધારાસભા મંજૂર કરે છે અને તે વરસે ૬૪,૦૦૦ રૂપીઆનો છે.

ધારાસભા:—તેમાં ૧૧૧ સભ્યો હોય છે. તેમાંના ૭૦ લોકોએ ચુંટેલા હોય છે અને બાકીના ૩૦ સરકારે નીમેલા હોય છે. સરકારના નીમેલામાંથી વધારેમાં વધારે ૨૦ ટકા સરકારી અમલદારો હોય છે. કોઈ પણ કાયદો ધારાસભાની મંજૂરી વગર પસાર થતો નથી. આવી રીતે સભાની મદદથી ગવર્નર કાયદા કાનુન ધડી રાજ્યકારભાર ચલાવે છે.

પૈસાની તકરારના દાવા મુનસફ ચુકવે છે. તેના ઉપરી અમલદાર ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ કહેવાય છે. બધા જિલ્લાની ન્યાયખાતાની ઉપરી કોર્ટને હાઈકોર્ટ કહે છે. આખા ઇલાકાની તકરારનો ચુકાદો ત્યાં અપાય છે. તે ગવર્નરના તાબામાં નથી પણ સ્વતંત્ર છે.

લોકો પોતે રાજકારભાર કરી શકે તેને માટે મોટા ગામમાં મ્યુનિસિપાલિટી હોય છે. દીવાળત્તી, સુખાકારી તથા કેળવણી વગેરે કામો ગામડામાં લોકલબોર્ડ કરે છે.

એડન, પીરમ અને સોકોટ્રા આપણા ઇલાકાના તાબે છે. આ પ્રમાણે આપણા ઇલાકાનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે.

સિંધ.

મુંબઈ છલાકાના ચાર કુદરતી વિભાગમાંનો એક સિંધ પ્રાંત છે. તે છેક ઉત્તરે વાયવ્ય ખુણામાં આવેલો છે. જમીનની ફળદ્રુપતા, હવાપાણી, વસ્તી, રીતરિવાજ, ધર્મ વગેરેમાં તે ગુજરાતથી તેમજ બીજા પ્રાંતોથી બહુજ ભુદો જણાઈ આવે છે; પણ રાજ્યવહીવટ માટે તેને મુંબઈ છલાકામાં ગણવામાં આવે છે. તેના મધ્ય ભાગમાં ચર્મ મોટી સિંધુ નદી વહે છે. તે ઉપરથી આ પ્રાંતનું નામ સિંધ પડ્યું છે. સિંધુ ઉપરથી હિંદુ અને તેથી આપણો દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાય છે.

સીમા:—તેની ઉત્તરે બલુચિસ્તાન, પંજાબ અને ભાવલપુરનું રાજ્ય છે. પૂર્વ બાજુએ જોસલમેર અને જોધપુરનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર છે. પશ્ચિમે બલુચિસ્તાનનો મુલક છે. તેનો વિસ્તાર આપણા ઉત્તર વિભાગથી સાડા ત્રણ ગણો છે. તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે. (૧) નૈર્ઋત્યમાં આવેલો ડુંગરાળ કોહિસ્તાન—ટેકરાવાળો પ્રદેશ, (૨) મધ્યનો કાંપનો પ્રદેશ જેમાં ચર્મ સિંધુ વહે છે તે (૩) અગ્નિખુણામાં આવેલું ચરનું રણ.

પર્વતો:—તેની પશ્ચિમે ફક્ત કિરથારનો પર્વત આવેલો છે. તેને લીધે બલુચિસ્તાન સિંધથી ભુદો પડે છે. તે ૭,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેના ઉપરના ભાગને હાલા કહે છે. સિંધનો બધો પ્રદેશ સપાટ છે, પણ કરાંચી જિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલો કોહિસ્તાનનો મુલક ડુંગરાળ અને ઉંચકો છે.

નદી:—સિંધુ ઘણી ઉપયોગી નદી છે. તેની કુલ લંબાઈ ૧,૮૦૦ માઈલ છે, પણ તેનો ૬૦૦ માઈલ જેટલો ભાગ સિંધમાં ચર્મ વહે છે. સિંધુમાં ભારે રેલ આવે છે. તેને લીધે ત્યાં વરસાદની તાણ છે તોપણ ખેતી થાય છે. સિંધુમાંથી ઘણી નહેરો ખોદી કાઢી પાક

ઉપજવવામાં આવે છે. જ્યારે સિંધુમાં રેલ આવે ત્યારેજ નહેરું પાણી ઉપયોગમાં આવતું, પણ આખું વરસ તે કામમાં આવી શકતું નહિ; તેથી ત્યાં પાકી નહેરો બાંધવાની યોજના કરી છે. આવી એક જખરજસ્ત યોજના સક્કર આગળ ખડકવાળા ભાગમાં થોડાં વર્ષથી ૧૯ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી કરી છે. તેને સક્કર કે લૅઈડ આરેજ કહે છે. સક્કરથી થોડે દૂર સિંધુમાં એક મોટો પુસ્તો બાંધી ત્યાં પાણી ભરી રાખવાથી નહેરો વાટે ધણે ઠેકાણે પાણી આવી શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. તેને લીધે સિંધના વેરાન પ્રદેશનો ધણો ભાગ કળદ્રુપ થઈ જશે. સિંધુ સિવાય હુબ નદીમાં ખારે માસ પાણી રહે છે. તે કિરચાર પર્વતમાંથી નીકળે છે. અને તેનો ડામો કિનારો સિંધમાં છે. સિંધમાં મોટામાં મોટું મંચર સરોવર છે.

જમીન:—ઉત્તરનો શિકારપુર અને લારખાનાનો ભાગ ધણો રસાળ પ્રદેશ છે. તેની પૂર્વ બાજુમાં થરનું રણ છે. તેમાં કોઈ કોઈ વખતે કંઈક લિલોતરી જોવામાં આવે છે. સિંધુની આસપાસનો બંને બાજુનો ખારેક માઈલનો ભાગ ખડુજ કળદ્રુપ છે.

હવા:—સિંધમાં હિંદની કોઈ પણ જગા કરતાં ઉનાળામાં ધણોજ તાપ પડે છે, તેમજ વરસાદની તાણને લીધે તેની હવા ધણી સુકી છે. ઉનાળામાં સરેરાશ ગરમી ૮૫° અને શિયાળામાં ૬૦° હોય છે, પણ કેટલીક વખત ગરમી ૧૧૪°-૧૨૦° સુધી પણ પડે છે. શિયાળામાં ઠારબિંદુ સુધી પણ પારો આવે છે. કિનારાની હવા માફકસર છે. ઉત્તરમાં ટાઢ અને તાપ વિશેષ લાગે છે. જેકાબાબાદમાં ૧૨૬° જેટલો તાપ પડે છે. ત્યાં ધણો ઓછો વરસાદ પડે છે, અને તે નિયમિત નથી; કારણકે જે મોસમી પવનને લીધે ઇલાકાના બીજા ભાગમાં વરસાદ ખેંચાઈને આવે છે, તે સિંધ તરફ વાતા નથી. સિંધમાં સરેરાશ પૈઝ ઈંચ વરસાદ પડે છે.

આખા પ્રાંતમાં ધણી નાની મોટી નહેરો હોવાથી ખેતીને માટે દરેક ઠેકાણે પાણી મળે છે. લૅઈડ આરેજ (પુસ્તો) બાંધી તેમાંથી

નહેરો કાઢવાની યોજના કરી છે, તેને લીધે વેરાન પ્રદેશનો મોટો ભાગ પણ ફળદ્રુપ થઈ જશે.

પાક:—સિંધુના મુખ આગળના ભાગમાં તેમજ લારખાના જિલ્લામાં સિંધુના પૂરનો લાભ લઈ ધણી ડાંગર પકવવામાં આવે છે. હૈદરાબાદ તથા કરાંચીમાં પણ ધણી ડાંગર થાય છે. ડાંગરથી ખીજે નંબરે બાજરી થાય છે. મજુર લોકો બાજરી અને જુવાર ખાઈ પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. બાજરી હૈદરાબાદ અને થરપારકર જિલ્લામાં વધારે થાય છે. લારખાના અને સક્કરમાં જુવાર વધારે થાય છે. બાજરી પછી ઘઉં સારા થાય છે. તે ઉપલા સરહદના મુલકમાં, લારખાનામાં અને સક્કર જિલ્લામાં વિશેષ થાય છે. જવ, મકાઈ અને ખીજાં અનાજ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. કઠોળ પણ બહુ થાય છે. તે ઉપરાંત તેલીબીયાં અને કપાસ થાય છે. ઇન્જી-પશીઅન ઉંચી જાતનું ૩ ત્યાં જોયે છે. તેનું વાવેતર વધતું જાય છે.

વનસ્પતિ:—સિંધનો મોટો ભાગ ખેતી કરતાં ઢોર ચરાવવાને વધારે અનુકૂળ છે; કારણ કે ત્યાં જીંટ અને બકરાંને માફક આવે એવાં ઘણાં ઝાડ થાય છે. ખાસ કરીને બાવળ. તેનાં પાંદડાં તથા પરડા જીંટ અને બકરાં ખાય છે અને છાલ ચામડું કમાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રાણી:—ત્યાંની દુધાળુ ગાય વખણાય છે, અને તે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. બળદ વડે રેંટ ખેંચાવી ખેતી કરવામાં આવે છે. હેંસ પણ ધણી જોવામાં આવે છે. ઘેટાંબકરાં ઉપલા સિંધમાં, સક્કર, થરપારકર તથા કેહિસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાંના ઘોડા ચપળ અને ખરવણ હોય છે. જીંટ ધણીજ ઉછેરવામાં આવે છે. તેને ગાડીએ પણ જોડે છે. ત્યાંનાં ખચ્ચર બહુ મજબુત હોય છે.

ખનીજ:—ફટકડી, તાંબું સીસું, અને ગંધક એ મુખ્ય ખનીજ છે.

ઉદ્યોગધંધા:—ત્યાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની જુદી જુદી ચીજો તથા શેત્રંજીઓ થાય છે. બુલાંકીટ, સુતરાઉ જાડું કાપડ, જીંટનો સરસામાન, લાખની વસ્તુઓ, સોના તથા ચાંદીનું નકશીકામ હૈદરા-

આદમાં થાય છે. હાલા ભાગમાં માટીનાં વાસણ અને નળીઆં થાય છે. હૈદરાબાદમાં કપાસ લોઢવાનાં જીન છે અને ચોખા ખાંડવાના સંચા પણ છે. કરાંચી જિલ્લામાં ઘણા લોકો કારખાનામાં કામ કરે છે.

વહેવારના માર્ગ:—સિંધમાં કેટલાક સારા રસ્તા છે. તેમજ રેલવે પણ અવરજવરનું સાઈ સાધન છે. રણના ભાગમાં ઊંટથી અવરજવર થાય છે. નદીના કિનારે કિનારે વાયવ્ય રેલ્વે આખા દેશમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જાય છે. કરાંચી તેનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. તે રેલવેનો એક કાંટો કોટ્ટી જંકશનથી સિંધના પશ્ચિમ કિનારે સક્કર આગળ થઈ પંજાબમાં જાય છે. સક્કર અને રોહરી વચ્ચે લેન્સડાઉન નામનો પૂલ છે. ખીજો કાંટો સિંધનો પૂલ ઓળંગી હૈદરાબાદ થઈ પૂર્વ કિનારે રોહરી સુધી જાય છે. આવી રીતે રૂક આગળથી એક કાંટો સક્કર તરફ જાય છે, અને ખીજો શિકારપુર અને જોકાબાદ થઈ કવેટા હૈદરાબાદ-જોધપુર રેલ્વે, જોધપુર-વિકાનેર રેલ્વે સાથે જોડાઈ વાયવ્ય સરહદ તરફ જાય છે. મીરપુરખાસ-જુદા રેલ્વે થવાથી તે રણના વેપારને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે. ઉમરકોટને બદલે હવે મીરપુરખાસ રણમાંના વેપારનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું છે.

લોકો: ધર્મ અને ભાષા:—સિંધી, મુસલમાન લોકો કદાવર અને મજબુત હોય છે. તેમનામાં ટાઢ અને તડકો સહન કરવાની શક્તિ વધારે છે. ત્યાંના હિંદુઓમાં જે આમીલ વર્ગ છે તે કેળવણીમાં વધેલો છે. તે મુસ્લીમ હોવાથી સરકારી નોકરીમાં વિશેષ માલમ પડે છે. હિંદુઓનો પોષાક અને રહેણીકહેણી તથા ખાનપાન પણ મુસલમાનો જેવાં છે. સિંધુના બંને કિનારા ઉપરના થોડાક ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે, અને નહેરોનું પાણી મળવાથી ત્યાં ખેતી સારી થાય છે; તેથી તે ભાગમાં વસ્તી વધારે છે. મોટાં શહેર પણ તેજ ભાગમાં છે. કોહિ-સ્તાનનો ભાગ ડુંગરાળ હોવાથી ત્યાં થોડી ખેતી થાય છે, અને તેને લીધે ત્યાં વસ્તી ઓછી છે. થરપારકરનો ભાગ રણનો છે, તથા લાર-ખાનાની હવા રોગિષ્ઠ છે. તેથી તે ભાગોની વસ્તી પણ ઓછી છે.

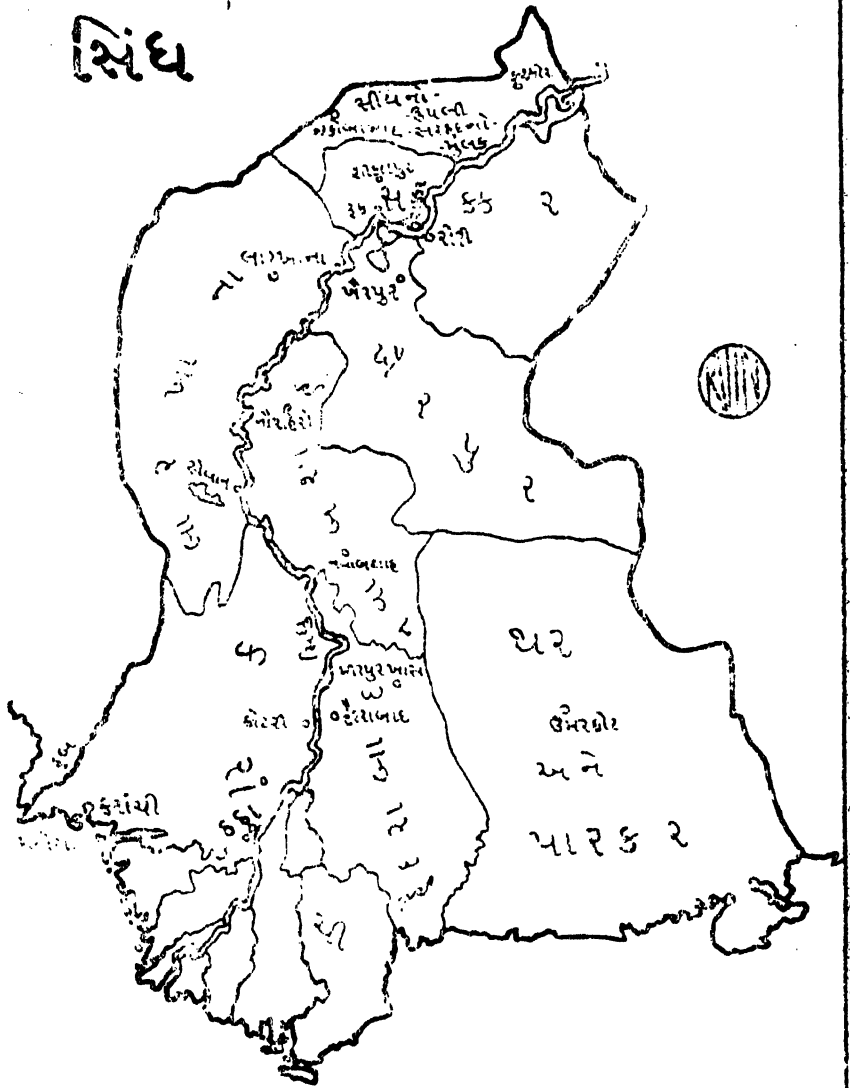
આવી રીતે સિંધની વસ્તી ઘણી ઓછી છે. તે લગભગ ૩૩ લાખની છે; એટલે જ્યારે ઉત્તરવિભાગની દર ચો. માઈલે ૨૭૪ છે. ત્યારે સિંધની ફક્ત ૭૧ છે. તેમાંના ફૂં મુસલમાનો છે, અને બાકીના ફૂં હિંદુ છે. સિંધના ૬ ભાગના લોકો સિંધી ભાષા બોલે છે. રાજસ્થાની, બલુચી, પંજાબી ભાષા રજપુતાના, બલુચિસ્તાન અને પંજાબના લોકો બોલે છે. કરાંચી અને થર પારકરમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે.

રાજ્ય વહીવટ:—મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૭૧૨માં સિંધના દાહીર રજપુત રાજને હરાવી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ સેનાપતિ ચાર્લ્સ નેપિયરે ઇ. સ. ૧૮૪૩માં સિંધના અમીરોને હરાવી તે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે આણ્યો. સિંધના વડા અધિકારી કમિશ્નર છે અને તેની સત્તા ઇલાકાના બીજા વિભાગ કરતાં વધારે છે. તેના હાથ નીચે કલેક્ટરો અને ડેપ્યુટિ કમિશ્નરો છે. થરપારકર અને સિંધનો ઉપલી સરહદનો મુલક ડેપ્યુટિ કમિશ્નરની સત્તા નીચે છે. તેમાં ખૈરપુરનું દેશીરાજ્ય આવેલું છે, અને તેનો પોલિટીકલ એજન્ટ સક્કરનો કલેક્ટર છે. સદર અદાલતનો વડો જ્યુડિશીઅલ કમિશ્નર છે. તેના હાથ નીચે બે વધારાના જ્યુડિશીઅલ કમિશ્નર છે. તે ડિસ્ટ્રીક્ટ અને સેશન્સ કોર્ટનું કામ કરે છે.

કરાંચી જિલ્લો:—ઉત્તરે લારખાના, પૂર્વમાં સિંધુ નદી અને હૈદરાબાદ જિલ્લો અને દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને બલુચિસ્તાન છે. હવ નદી સિંધ અને બલુચિસ્તાન વચ્ચે આવેલી છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમભાગ બહુ ટેકરાવાળો છે. તેમાં કિરથાર પર્વતમાંથી નીકળતા ડુંગરો આવેલા છે. સિંધુના મુખનો ભાગ કાંપનો મોટો સપાટ પ્રદેશ છે. કરાંચી શહેરની હવા સિંધના બીજા ભાગ કરતાં દરીઆની લહેરોને લીધે ઘણી સારી છે, પણ જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં તાપ ઘણો પડે છે. વરસાદ લગભગ ૭ ઈંચ પડે છે. આ જિલ્લામાં ખેતી મુખ્યત્વે નહેરના પાણી વડે થાય છે. પાકનો મોટો ભાગ ડાંગરનો છે. તેલીબીયાં, જુવાર, ઘઉં, બાજરી, અને જવ પણ થાય છે.

સિંધ

કરાંચી:—એ સિંધની રાજધાની છે. ત્યાં કમિશ્નર રહે છે. પહેલાં તે એક ગામકું હતું. હાલમાં કરાંચી બંદર ઘણું ઉપયોગી થયું છે. તે ખલાકામાં બીજા નંબરનું અને હિંદનું ત્રીજા નંબરનું બંદર છે.

કુદરતી રીતે ત્યાં બંદરની સગવડ સારી છે. મોટી આગમોટા આવે તે માટે તેને સુધારવામાં આવ્યું છે. દરીઆનાં મોર્નને ખાળવાને ત્યાં એક પુસ્તો બાંધ્યો છે. બારાને સુધારવામાં આવ્યું છે, તેથી કરાંચી એ આખા સિંધ તેમજ પંજાબના વેપારનું મુખ્ય મથક થયું છે. સિંધુની ખીણ તેમજ વાયવ્ય ભાગના વેપારનું તે એક બંદર છે. યુરોપથી આવતાં તે પાસેમાં પાસે છે. કરાંચી મારફત વિદાયતથી લશ્કર જલ-દીથી સરહદ ઉપર મોકલી શકાય છે, તેમજ હાલમાં તે હવાઈ વિમા-નનું મથક બન્યું છે. પંજાબના ઘઉં અને તેલીબીયાં ત્યાંથી યુરોપ મોકલવામાં આવે છે. કરાંચીથી ઘઉંથી બીજે નંબરે કપાસ મોકલવામાં આવે છે, પણ હવા સુકી હોવાથી ત્યાં સુતરની મિલો નથી.

હંકા:—તે ઉંચી જગા ઉપર આવેલું શહેર છે. પહેલાના વખતમાં તે રાજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાં કેટલાક મકાનોના હાલમાં ખંડિએર જોવામાં આવે છે. ત્યાં સુસી લુંગી અને ચોરસા સારા વણવામાં આવે છે.

હૈદરાબાદ જિલ્લો:—તે સિંધુના કિનારા પર છે. ઉત્તરે નવાબશાહ જિલ્લો, પૂર્વમાં થર અને પારકર જિલ્લો, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી અને કરાંચી જિલ્લો છે. કેટલીક ટેકરીઓ સિવાય ત્યાંની જમીન સપાટ છે. પશ્ચિમે જમીન રસાળ છે. પૂર્વમાં રણ છે, પણ નહેરો ઘણી હોવાથી ત્યાં સારી ખેતી થાય છે. ત્યાંની હવા ગરમ છે. વર્ષાઋતુમાં મોસમી પવનની લહેરોને લીધે ગરમી થોડી લાગે છે; પણ ઉનાળામાં વરસાદ પહેલાં ત્યાં બહુ તાપ લાગે છે. ત્યાં શિયાળામાં ઘણી ઠંડી લાગે છે. જમીન કાંપની બનેલી હોવાથી રસાળ છે. ચોખ્ખા, બાજરી, કપાસ, તેલીબીયાં ઘઉં અને જુવાર ત્યાંના મુખ્ય પાક છે. કારીગરીને માટે આખા સિંધમાં હૈદરાબાદ વખણાય છે. એની શેત્રંજીઓ, રેશમી, અને સુતરાઉ કાપડ, મીનાકારીનાં વાસણ, તથા સંઘાડે ઉતારેલું લાકડાનું કામ જાણીતું છે. વળી ત્યાં ભરત કસબનું કામ સાદું થાય છે.

હૈદરાબાદ:—સિંધની જુની રાજધાની સિંધુને પૂર્વ કિનારે

ત્રણ માઇલ દૂર આવેલું છે. એ જંકશન છે. અહીંથી એક ફાંટો ઉત્તર તરફ રોહરી તરફ જાય છે અને બીજો થર પારકર તરફ જાય છે. ત્રીજો દક્ષિણમાં બાદીન તરફ જાય છે, જોધપુર બિઝનેસ રેલવેનું તે છેલ્લું સ્ટેશન છે. ત્યાં જુનો કિલ્લો છે. હૈદરાબાદથી ૬ માઇલ ઉત્તરે મિયાણી અને દુબાના ગામ આગળ મીરો અને અંગ્રેજો વચ્ચે બારે મુદ્દા હતાં. તેમાં મીરો હારવાથી ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સિંધ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. ત્યાં હાલ લશ્કરી છાવણી છે.

હારખાના જિલ્લો:—ઉત્તરે સિંધની ઉપરનો સરહદનો મુલક, સમ્રત જિલ્લો, પૂર્વમાં સિંધુ નદી, પશ્ચિમમાં ખિલાતના ખાનનો દેશ અને દક્ષિણે કરાચી જિલ્લો આવેલો છે. તેની પશ્ચિમે ઉત્તરથી દક્ષિણ કિરચાર પર્વત આવેલો હોવાથી તે કુંગરાળ છે. ઢોરોને ચરવા માટે ત્યાં ઘાસ ઠીક થાય છે. સિંધુ નદી આ જિલ્લાની પૂર્વે ૧૫૦ માઇલ સુધી વહે છે. તેમાં સિંધુના ફાંટા તથા નહેરો ઘણી છે, તેથી કેટલાક ભાગમાં ખેતી સારી થાય છે. ત્યાં ઘણોજ તાપ લાગે છે અને ટાઢ પણ વિશેષ પડે છે. ત્યાં ઉનાળામાં ઉની રેતી સાથેનો વંટોળાઓ વાય છે અને વરસાદ લગભગ પાંચ ઇંચ પડે છે. પાકમાં ચોખા વિશેષ થાય છે. પંજી ધર્ડ, સરસવ, રાઈ, જુવાર, ચણા અને જવ થાય છે. ત્યાં શેત્રંજીઓ, ઘોડાનાં જીન, સાદડી, રજ, સુતરાઉ કાપડ, ધાતુનાં વાસણ વગેરે થાય છે.

હારખાના—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે તથા અનાજના વેપારનું ઉપયોગી મથક છે. ત્યાંના ચોખા બહુ વખણાય છે. ત્યાંથી નાના માપની હારખાના—જેકોબાબાદ રેલવે શરૂ થાય છે. આખા સિંધમાં હારખાનાની જમીન ઘણી રસાળ છે. બગીચા તથા પુષ્કળ વનસ્પતિને લીધે તેને ‘સિંધનો સુંદર બગીચો’ કહે છે. ગર્બ સુતરાઉ અને બહુ સુતરનું કાપડ, ધાતુનો વાસણ તથા ચામડાંની વસ્તુઓ ત્યાં વિશેષ બને છે. સેવાન જયદત્ર રાજાની રાજધાની હતી. તે ઘણું જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે, ત્યાંનો ઘણો જુનો કિલ્લો કે

જેનો એક જુરજ હાથ ૯૦ પુટનો છે તે મહાન સિંકદરે બંધાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે.

સકર જિલ્લો:—ઉત્તરે ઉપલો સરહદનો મુલક અને ભાવલ-પુરનું રાજ્ય, પૂર્વમાં ભાવલપુર અને જેસલમેરનાં રાજ્યો, દક્ષિણે ખૈરપુરનું રાજ્ય અને લારખાના જિલ્લો અને પશ્ચિમે લારખાના અને ઉપલો સરહદનો મુલક છે. તેની પૂર્વનો ભાગ રણુનો છે. ત્યાં પાણીની ઘણી તાણ પડે છે. બાકીનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. ત્યાં નહેરો વડે ખેતી થાય છે. સકર અને રોહરી ટેકરી ઉપર આવેલાં શહેર છે. આ આખા જિલ્લામાં થઈને સિંધુ વહે છે. સકર આગળના ઉંડા કાતરમાંથી તે વહે છે અને તેમાં વચમાં બકરનો ટાપુ આવેલો છે. વરસાદ ઝૂં પડે છે, ત્યાં જુવાર બહુ થાય છે. ઘઉં, ચોખા, ચણા અને બાજરી, સરસવ અને રાઈ એ મુખ્ય પાક છે.

સકર:—વેપારનું મથક છે. તે સિંધુના જમણા કિનારા પર છે તેની સામે કિનારે રોહરી સ્ટેશન છે સકર અને રોહરી વચ્ચેના બકરના બેટ ઉપર જવાને જૂલતો પૂલ બાંધેલો છે. ઘઉં, ઈમારતી લાકડું, સુતરાઉ કાપડ તથા લોઢાના સામાનનો મોટો વેપાર અહીંઆ ચાલે છે. ત્યાંનો મિનારો જેવા લાયક છે.

શિકારપુર:—એટલે શિકાર કરવાની જગા. પહેલાં તેને ખોરી-સાનની ભાગોળ કહેતા હતા, કારણ કે બલુચિસ્તાન અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશનો વેપાર પહેલાં આ શહેર મારફત ચાલતો હતો. હાલમાં પણ અફઘાનિસ્તાન, કચ્છ, ચીન અને જાપાન સાથે શેતરંજ, મોતી અને રેશમી કાપડનો વેપાર ચાલે છે. ત્યાંના લોકો સાહસિક છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન છે.

નવાબશાહ જિલ્લો:—થરપારકરમાંથી એક તાલુકો અને હૈદરાબાદમાંથી છ તાલુકો લઈ આ જિલ્લો સને ૧૯૧૨માં બનાવવામાં આવ્યો. તેની ઉત્તરે ખૈરપુર રાજ્ય, પૂર્વે થરપારકર, દક્ષિણે હૈદરાબાદ જિલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. થરના રણમાંનો તેના

થોડા ભાગ સિવાય બાકીનો ભાગ નદીના કાંપનો બનેલો છે. ત્યાંની ઉત્તરની હવા ઘણી ગરમ છે, પણ દક્ષિણે દરીઆની લહેરો આવવાથી ગરમી ઓછી લાગે છે. વરસાદ પડે ઈંચ પડે છે. આ જિલ્લો ખાસ ખેતીનો જિલ્લો છે. બાજરી, જીવાર, કપાસ, ઘઉં, ચોખા અને ચણા એ મુખ્ય પાક છે. જિલ્લાની મધ્યમાં થઈ રેલ્વે જાય છે.

નવાબશાહ:—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તથા રેલવે સ્ટેશન છે.

નોશહેરો:—એ રેલવે સ્ટેશન છે. તે જીના વખતમાં વેપારનું મથક હતું. તેના જુદા જુદા નવ ભાગ ઉપરથી તેનું તે નામ પડ્યું છે.

શાહુદાદપુરા:—તે હિંદુરાજ્યોના વખતમાં આબાદ શહેર હતું. આઠમા સૈકામાં તેનો નાશ થયો હતો. તેની પાસે જીની હિંદુરાજ્યની રાજધાની બ્રહ્મનાબાદનાં ખંડેરો છે.

ઉપલી સરહદનો મુલક:—તે પ્રાંતની છેક ઉત્તરે હોવાથી તેનું એ નામ આપ્યું છે. તે હિંદુસ્તાનનું નાકું હોવાથી જરા જોખમવાળો જિલ્લો છે. ઉત્તરે ખિલાતના ખાનનો મુલક, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન તથા પંજાબ છે. પૂર્વમાં સિંધુ નદી, દક્ષિણે સહર અને લારખાના જિલ્લાઓ, પશ્ચિમે કિરથાર પર્વત છે. તેની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૨૦ માઈલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨૦ માઈલ છે. તેની પશ્ચિમે હાલા પર્વત છે. તે સિવાય તેની જમીન સપાટ પ્રદેશ છે. ત્યાં તાપ અને ટાઢ પુષ્કળ પડે છે. વરસાદ ઘણો થોડો પડે છે. જમીન કાંપની હોવાથી કળદ્રુપ છે. તેમાં સાધારણ રીતે ક્ષાર હોય છે. ચણા, ચોખા અને ઘઉં ઘણા થાય છે. ત્યાંનું સંઘાડા ઉપરનું લાકડાનું કામ તથા ભરેલા જોડા ઘણા સારા થાય છે. શેતરંજી, સાદડી, જીન વગેરે ચીજો પણ થાય છે.

જેકોઆબાદ:—એ તેનું મુખ્ય શહેર છે. ખાનધર નામાના જીના ગામને ઠેકાણે જેકબ સાહેબે ૧૮૪૭માં વસાવ્યું, તેથી તે જેકોઆબાદ કહેવાય છે. અહીંયાં રેલવે લીધે નુકસાન થતું હતું; પણ કશ્મીર આગળ બંધ બાંધવાથી તેનો બચાવ થયો છે. તે લશ્કરી

છાવણીનું મથક છે. ત્યાં ચર્ચ કવેટાની રેલવે જાય છે. એ ઘી, ચામડાં, અને અનાજના વેપારનું મથક છે.

થરપારકર જિલ્લો:—ઉત્તરે ખૈરપુરનું રાજ્ય, પૂર્વમાં જસલ-મેર અને ભાવલપુરનાં રાજ્યો, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને પશ્ચિમે નવાબશાહ અને હૈદરાબાદ જિલ્લાઓ છે. આ જિલ્લાના મોટા ભાગમાં રણ છે. તેમાં રેતીના ટેકરા છે, ત્યાં મુસાફરી ઉંટ ઉપરજ થઈ શકે છે. પશ્ચિમનો ભાગ નહેર વડે ફળદ્રુપ બન્યો છે. પૂર્વનો રણનો ભાગ છે. બધી જમીન સપાટ છે. ફક્ત થરપારકર આગળ એક ટેકરી છે. પશ્ચિમની હવા સમાધાત છે. પૂર્વમાં રણને લીધે શિઆળામાં ઘણી ઠંડી અને ઉનાળામાં ઘણી ગરમ પડે છે. ઉત્તરમાં વરસાદ ૪ ઇંચ પડે છે, પણ દક્ષિણમાં નગરપારકરમાં ૧૪ ઇંચ વરસાદ પડે છે. પશ્ચિમની જમીન કાંપની છે અને તે રસાળ છે. રણની જમીન રેતાળ છે. ત્યાં પાકમાં બાજરી પુષ્કળ થાય છે. પછી, કપાસ, ચોખા, ઘઉં, જુવાર, સરસવ અને રાઈ થાય છે. ત્યાં ધાબળીઓ, કોથળા, ઉંટનો સરસામાન, બકું સુતરાઉ કાપડ અને બિનની રજૂ થાય છે. સુતરાઉ અને રેશમનું બરતકામ પણ સુંદર થાય છે.

મીરપુરખાસ: એ જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. તે અમીરોની રાજધાની હતું. તેની પાસે ખૌદોના સ્તુપો છે.

ઉમરકોટ:—તે રેતાળ પ્રદેશમાં આવેલું છે. એ કોટ ઉમર સુમારાએ બાંધ્યો હતો, તેથી તે ઉમરકોટ કહેવાય છે. ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં મહાન અકબરનો જન્મ થયો હતો. ત્યાં નિશાની માટે તે જગા ઉપર પથરા નાખેલા છે. પહેલાં તે જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર હતું.

ખૈરપુર:—એ સિંધમાં એકજ દેશીરાજ્ય છે. હૈદરાબાદના તાલપુર વંશનો અમીર ત્યાં રાજ્ય કરે છે. તે બહુચ જાતનો મુસલમાન છે. સફર જિલ્લાના કલેક્ટર તેના પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તે સપાટ પ્રદેશ છે, પણ તેનો કુલ ભાગ ઉજ્જડ અને વેરાન છે. સિંધના કિનારાનો ભાગ રસાળ છે. શિઆળાના ચાર માસ હવા

સારી રહે છે. પણ ઉનાળામાં અતિશય તાપ પડે છે. વરસાદ સહેજ પડે છે. રણના ભાગમાંથી બનાવેલો સાજીખાર પરદેશ ધણો મોકલવામાં આવે છે.

મુખ્ય શહેર ખેરપુર (૧૫,૭૦૦) સિંધુની પૂર્વમાં ૧૫ માઈલ દૂર રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં શેત્રંજી બનાવવાનું કારખાનું છે. તેમજ જુદી જુદી જાતનાં રંગીન કપડાં, હાથીદાંતનું કામ, લાખનાં રમકડાં ચાંદીનાં વાસણ તથા તરવાર અને બીજાં હથિયાર થાય છે.

ગુજરાત.*

આપણે ગુજરાત પ્રાંતમાં રહીએ છીએ. ગુજરાત નામ ગુર્જર લોકો પરથી પડ્યું છે.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, મારવાડ અને અરવલ્લીની હાર છે. પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશ તથા દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને મહારાષ્ટ્ર છે. પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત તથા કચ્છનું રણ છે.

કુદરતી વિભાગ:—

૧ તળ ગુજરાત:—

અ. દક્ષિણ ગુજરાત—ભરૂચથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ.

બ. મધ્ય ગુજરાત—ભરૂચ અને અમદાવાદ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

ક. ઉત્તર ગુજરાત—અમદાવાદથી ઉત્તરે આબુની દક્ષિણ સુધીનો પ્રદેશ.

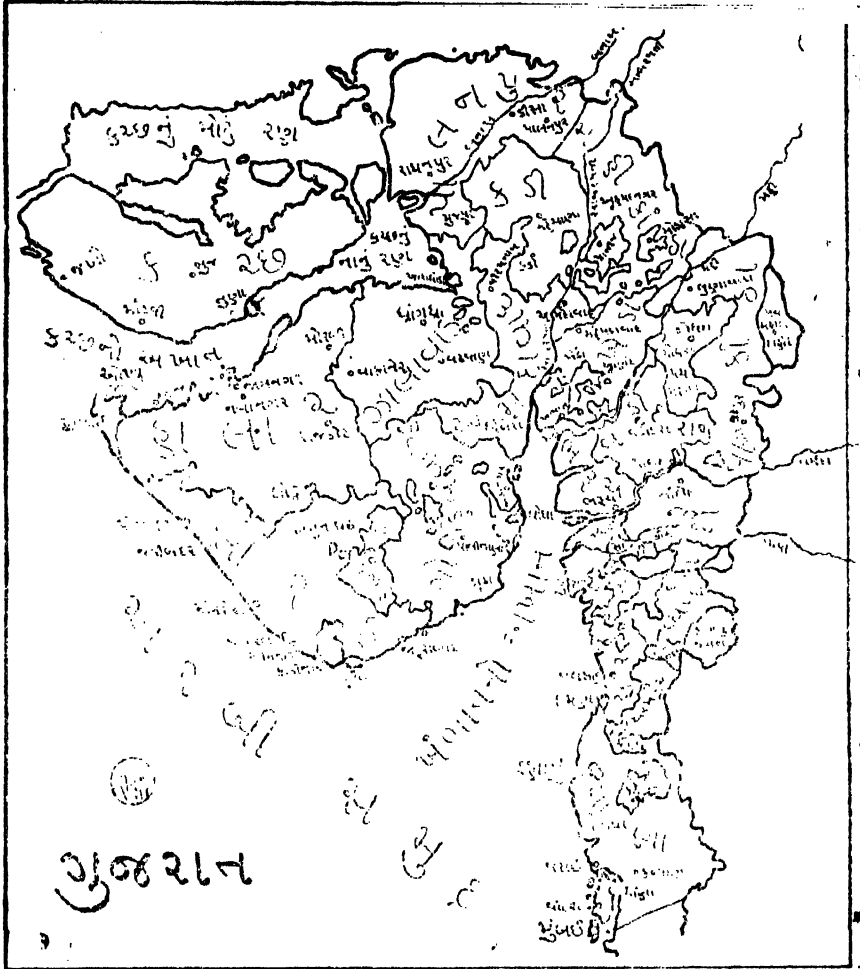
૨ કાઠિઆવાડ:—તેની ત્રણ બાજુએ દરીઓ અને એક બાજુએ જમીન આવેલી છે, તેથી તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

૩ કચ્છ:—આ મુલક અરબી સમુદ્રને કિનારે આવેલો છે.

● આ સંબંધી વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ નવીન ભૂગોળ ભાગ ૧ લો.

ભૂમિરચના: —

ગુજરાત સપાટ પ્રદેશ છે. ઉત્તરે જમીન રેતાળ છે. કચ્છના રણ તરફનો ભાગ ખારી અને ઉલ્ખડ જમીનનો છે. પૂર્વ અને

ધંધાન ભાગ કુંગરાળ છે. કાઠિઆવાડ અને ગુજરાત વચ્ચે નળકાંઠાનો પ્રદેશ ખારવાળો અને વનસ્પતિ વગરનો છે.

કાઠિઆવાડની મધ્યમાં ગીરના કુંગરામાં ગાઢાં જંગલો આવેલાં

છે. ઉત્તરનો ભાગ સપાટ છે. દક્ષિણમાં ઘોઘા પાસેથી ગીરના ડુંગરો થઈ થાય છે. પશ્ચિમમાં ખરડા ડુંગરની હાર છે.

કચ્છની જમીન ખડકાળ અને વેરાન છે. પશ્ચિમમાં ત્રણ ડુંગરની હારો છે. પૂર્વમાં વાગડની ટેકરી છે. રણમાં પણ બેટ જેવા ટેકરા છે.

પર્વતો:--

આબુ:--ઉત્તરમાં આવેલો છે. તે ૫,૬૦૦ ફુટ ઉંચો અને ૧૨ માઈલ લાંબો છે. લોકો ત્યાં ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે. તેના ઉપર જૈન લોકોનાં સુંદર દહેરાં છે. ઉંચામાં ઉંચું ગુરુદત્તાત્રયનું શિખર ૫,૬૫૦ ફુટ ઉંચું છે.

આરામુર:--ગુજરાતની ઈશાનમાં આવેલો છે. તેમાંથી આરસ-પહાણ નીકળે છે. ત્યાં અંબાભવાનીનું દહેરું છે.

પાવાગઢ:--પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલો છે. તે ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેની તળેટીમાં ચાંપાનેર શહેર હતું, પણ હાલ નાનું ગામકું છે. તેના શિખર ઉપર કાળિકામાતાનું મંદિર છે.

ગિરનાર:--આ પર્વત જુનાગઢ પાસે આવેલો છે. તે ૩,૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. ઉંચામાં ઉંચું ગોરખનાથનું શિખર છે. ગિરનાર ઉપર જૈનોનાં સુંદર દહેરાં છે. આ સિવાય રાજપીપળા, પારનેરા, ગીર, શેત્રુંજી, ખરડો, ચોટીલો વગેરે પર્વતો છે.

નદીઓ:--

સાખરમતી:--(૨૦૦) અરવલ્લી ડુંગરના ઢેખર સરોવરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેને હાથમતી, ખારી, વાત્રક વગેરે નદીઓ મળે છે. તેના ઉપર સાદરા અને અમદાવાદ મુખ્ય શહેરો છે.

મહી:--(૩૨૦) માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના મુખ ઉપર ખંભાત બંદર છે.

નર્મદા:--(૮૦૦) અમરકંટકના ડુંગરમાંથી નીકળી ભરૂચ

આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી પવિત્ર ગણાય છે. તેના કિનારા પર શુકલતીર્થ, ભરૂચ, ચાણોદ અને ભાડલુત આવેલાં છે. તેનો સુરખાણનો ધોધ જોવાલાયક છે.

તાપી:—(૪૫૦) મધ્યપ્રાંતની ટેકરીમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેને કાંઠે માંડવી, સુરત અને રાંદેર છે.

ભાદર:—(૧૨૦) જસદણ પાસેના માંડવ ડુંગરમાંથી નીકળી નવીબંદર આગળ દરીઆને મળે છે. તેના ઉપર જેતપુર, નવીબંદર, જસદણ અને કુતીઆણા આવેલાં છે.

તે સિવાય સુખભાદર, શેત્રુંજી, ભોગાવો, ખનાસ, સરસ્વતી, હાથમતી, કીમ, ઢાઢર વગેરે નદીઓ છે.

આખોહવા:—કચ્છના કિનારાના ભાગમાં હવા સમઘાત છે; ખીજા ભાગમાં ઘણો તાપ લાગે છે. ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે. કાઠિઆવાડની હવા એકંદર સુખકારક છે. ઉનાળામાં તાપ પડે છે; પણ કિનારા પરની હવા માફકસર છે. કિનારા પર વધારે વરસાદ પડે છે. તળ ગુજરાતમાં સમુદ્ર પાસેના ભાગમાં હવા સમઘાત છે. અંદરના ભાગમાં ટાઢ અને તાપ વધારે લાગે છે. દક્ષિણમાં વધારે વરસાદ પડે છે. મધ્યમાં તેથી ઓછો અને છેક ઉત્તરે ઘણો ઓછો પડે છે.

જમીન, ખનીજ અને વનસ્પતિ:—કચ્છની જમીન રેતાળ ગોરાકુ અને ડુંગરાળ છે. ત્યાં ઝાડ થોડાં થાય છે. ડુંગરોમાં વિશેષ ઘાસ થાય છે. સુરોખાર, ફટકડી, પત્થર વગેરે ખનીજ છે. કાઠિઆવાડમાં કાળી અને ગોરાકુ જમીન છે. શેરડી, કેરી, પાન, ઘઉં, કપાસ ઠીક થાય છે. પત્થર, લોહું, ગંધક જેવાં ખનીજ નીકળે છે. તળ ગુજરાતમાં કાળી અને ગોરાકુ જાતની જમીન મુખ્યત્વે છે. જમીન ક્ષણરૂપ છે. સાગ સીસમ, મહુડા, વાંસ અને રાયણ વગેરે ઝાડ ઊગે છે. ખનીજમાં પત્થર, અકીક, ઉસ, લોહું, મેંગેનીજ અને અખરખ છે.

પાક:—ઘઉં, જવ, જુવાર, ખાજરી, કઠોળ, તલ, કપાસ, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, દિવેલી, અરીણ વગેરે થાય છે.

પ્રાણી:—જીંટ, ઘોડા, બેંસ, ગાય, બળદ, ઘેટાં, ગધેડાં, એ પશુઓ પાળવામાં આવે છે. જંગલમાં સિંહ, ચિત્તો, દીપડો, રીંછ, જરખ, ભૂંડ, વર, શિયાળ, હરણુ, સાબર, શાહુડી, રોઝ વગેરે પ્રાણી હોય છે.

ધંધેરોજગાર:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કાલસા અને લોદું નહિ નીકળવાથી કારખાનાં ચાલતાં નથી. ગુજરાતમાં ૧૧૩ કાપડની મિલો છે. ગામડાંમાં હાથે કાપડ વણાય છે. રેશમી કારી-ગરીનું તથા કસબી કામ, કીનખાખ, સોનારપાનું નકશી કામ, તથા રંગાટીકામ થાય છે. કિનારા પરના લોકો વહાણવટું કરે છે. માછી લોકો માછલાં પકડી ગુજરાત કરે છે.

આયાત નિકાસ:—આયાતમાં સોનું, રૂપું, કાલસા, કેરોસીન, ખાંડ, કાપડ, રંગ, કાચનો સામાન, દવા, સંચાકામ, મોટર, સાઇકલ, વગેરે છે. નિકાસમાં ધાતુનાં અને માટીનાં વાસણ, પત્થરના ઘાટ, રૂ, તેલીખીઆં, ઘી, તમાકુ, શણ, ઈમારતી લાકડું વગેરે છે.

વહવારનાં સાધન:—રેલવે, કાચી કે પાકી સડક, અને દરીઆ કે નદીના માર્ગ એ ત્રણ જાતનાં સાધનો છે. કચ્છનો વેપાર મુખ્યત્વે દરીઆમાર્ગે ચાલે છે. કાઠિઆવાડમાં પાકી સડકો છે. વઢવાણથી ભાવનગર, વઢવાણથી ઘોળા અને જુનાગઢ થઈ વેરાવળ, ભાવનગરથી રાજકોટ; રાજકોટથી જામનગર, અને ત્યાંથી દ્વારકા સુધીની રેલવે છે. વળી વઢવાણથી ધ્રાંગધ્રા અને વઢવાણથી વાંકાનેર થઈ રાજકોટ સુધીની રેલવે છે. ગુજરાતમાં નાની મોટી ધણી રેલવે છે. મુખ્ય રેલવે અમદાવાદથી વડોદરા થઈ મુંબઈ જાય છે. વડોદરાથી એક ક્ષાંટો ગોધરે થઈ માળવા તરફ જાય છે. પાકી સડકોનો ઉપયોગ હાલમાં મોટરો બહુ કરે છે.

લોકો, વસ્તી અને ધર્મ:—ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૮૭,૧૫,૫૦૦ છે, તેનો વિસ્તાર ૫૯,૪૩૮ છે; તેથી દર ચોરસ માઇલે ૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. કચ્છમાં સિંધી, મારવાડી, અને ગુજરાતીઓ

આવીને વસ્યા છે; ભાષા કચ્છી અને ગુજરાતી બોલાય છે. કાઠિ-
આવાડના લોકો મજબુત બાંધાના, કદાવર અને સાહસિક છે. તેમની
વસ્તી ૨૫,૩૮,૫૦૦ માણસની છે. તળ ગુજરાતની વસ્તી ૫૦ લાખની
છે. મુખ્ય ધર્મ હિંદુ, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી છે. હિંદુઓમાં જૈન,
વૈષ્ણવ અને શૈવ પંથો છે.

રાજ્યવહીવટ:—ત્રણ રીતે ચાલે છે. અંગ્રેજીરાજ્ય, દેશી રાજ્યો
અને પરદેશી રાજ્ય.

અંગ્રેજી રાજ્ય:—રાજ્યવહીવટ માટે જુદાં જુદાં ખાતાં મુકરર
કરેલાં છે. (૧) મહેસુલીખાતું, (૨) પોલિસખાતું, (૩) ન્યાયખાતું,
(૪) કેળવણીખાતું, (૫) બાંધકામખાતું, (૬) સુખાકારીખાતું, (૭)
લોકલફંડખાતું, અને (૮) પોસ્ટખાતું.

દેશી રાજ્યો:—નાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર પોલિટિકલ એજન્ટ
દેખરેખ રાખે છે. બહુ નાનાં રાજ્યોને ફોજદારી કે દિવાની સત્તા
હોતી નથી. મોટાં રાજ્યોને કુલ સત્તા હોય છે. એવા રાજ્યમાં
રેસિડેન્ટ હોય છે.

પરદેશી રાજ્ય:—દીવ અને દમણમાં યુરોપની ફિરંગી પ્રજાનું
સ્વતંત્ર રાજ્ય છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

કુદરતી રચના:—પશ્ચિમમાં રાણપુરથી થોડે દૂર ચોટીલાને
મળી જતી નાની ટેકરીઓ છે. છેક દક્ષિણે ધોધામાં ખોખરા નામની
ટેકરીઓ ૫૦૦ ફુટ ઉંચી છે. ઉત્તરમાં મોડાસામાં ડુંગરો છે. જિલ્લાનો
બધો મુલક સપાટ મેદાન છે. ઉત્તર અને પૂર્વમાં જમીન જરા ઉંચી
છે. આ જિલ્લામાં સાબરમતી નદી અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી
ખંભાતના અખાતને મળે છે.

જમીન પાક વગેરે:—પૂર્વમાં ગોરાકુ અને પશ્ચિમમાં કાળી જમીન છે. સાબરમતીના વહેણનો પ્રદેશ રસાળ છે. મોડાસાની જમીન ડુંગરાળ છે. વરસાદ સરાસરી ૨૦ ઇંચ પડે છે. બાલમાં પાણીની તાણુ છે. અહીંયા શિયાળામાં ઠંડી અને ઉનાળામાં ગરમી વિશેષ લાગે છે. કપાસ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને તલ મુખ્ય પાક છે, ડાંગર પણ સારી પાકે છે.

અમદાવાદ:—(૨,૭૪,૦૦૦) ગુજરાતમાં સૌથી મોટું શહેર છે. અહમદશાહ પાદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૨માં વસાવ્યું હતું. શહેરમાં ભદ્રનો કિલ્લો, જુમામસીદ, સીદીસૈયદની મસીદ, રાણી સીત્રીની મસીદ વગેરે જોવા લાયક છે. કાંકરીઉં તળાવ, શાહઆલમનો રોજો, દાદાહરીની વાવ, ચંડોળા તળાવ વગેરે જોવા લાયક સ્થળો છે. સુતરાઉ કાપડની ૭૩ મીલો છે.

વિરમગામ:—તેમાં કપાસ લોઢવાનાં જીન તથા કાપડની બે મીલો છે. ત્યાં મિનજદેવીનાં બંધાવેલાં મુનસર અને ગંગાસર તળાવ છે.

ધોળકા:—જીનું શહેર છે. એ પાંડવોના વખતનું વિરાટ નગર કહેવાય છે. મિનજદેવીનું બંધાવેલું મલાવ તળાવ જોવા લાયક છે.

ખારાધોડામાં વરાગડું મીઠું પકવે છે. **ધોલેરા** અને **ધોધા** બંદર છે, પણ પુરણ ચવાથી તેનો વેપાર પડી બાગ્યો છે.

મહીકાંડા એજન્સિ.

મહી નદી પાસે જે નાનાં મોટાં રાજ્યોનો સમૂહ આવેલો છે તેને મહીકાંડા એજન્સિ કહે છે. તેમાં ઇડરનું રાજ્ય સૌથી મોટું છે. આ એજન્સિની જમીન મોટે ભાગે રસાળ છે. ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, ચણા, કપાસ, તલ, અને શેરડી એ મુખ્ય પાક છે.

ઇડર:—શહેરની આસપાસ કોટ છે. ડુંગરની તળેટીમાં રાખનો મહેલ છે. ડુંગર ઉપર ગઢ છે તેને ઇડરીઓગઢ કહે છે.

અમનગર:—હાથમતીને કિનારે છે. તેને હિંમતનગર કહે છે. અહમદશાહ પાદશાહે ઇ. સ. ૧૪૨૭માં વસાવ્યું હતું.

સાદરા:—આ એજન્સિનું સદર સ્ટેશન છે. ત્યાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. ગરાસીઆના કુંવરો માટે રોકાટ કોલેજ છે.

દાંતા:—દાંતા રાજ્યની રાજધાની છે. આરાસુરના કુંગરમાં અંબાલવાનીનું દહેરૂ છે.

પાલણપુર એજન્સિ.

ગુજરાતની છેક ઉત્તરે આવેલા રાજ્યના સમૂહને પાલણપુર એજન્સિ કહે છે. તેમાં પાલણપુર અને રાધનપુર પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે. બાકીનાં ૧૧ નાનાં રાજ્યો છે. કપાસ, ડાંગર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી અને કઠોળ પાકે છે. ત્યાં અખરખ, પથ્થર તથા સુરાખારની ખાણો છે.

પાલણપુર:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. રેલવેનું જંકશન છે. ત્યાંથી એક ફાંટો ડીસા તરફ જાય છે. ત્યાં ચંપા અને કેવડાના ફૂલનું અત્તર થાય છે.

રાધનપુર.

રાધનપુર એ પાલણપુર એજન્સિમાં આવેલું છે. તેનું મુખ્ય શહેર રાધનપુર છે. તેની આસપાસ કોટ છે. તે વેપારનું મથક છે. બનાસકાંઠા એજન્સિમાં ૧૦ સંસ્થાન છે. ત્યાંની ડીસા કેમ્પની છાવણી હાલમાં ઉઠાવી લીધી છે.

ખેડા જિલ્લો.

કુદરતી રચના:—તેની ઉત્તરમાં થોડા ટેકરાવાળો ભાગ છે. અગ્નિપુણામાં અને દક્ષિણમાં મહી નદીનાં કેતરોવાળો ભાગ છે. બાકીનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. મહીથી મહેમદાવાદ સુધીના ભાગને ચરોતર કહે છે. તે ઘણો ફળદ્રુપ છે.

નદીઓ:—સાબરમતી, મેશ્વો, વાત્રક, ખારી અને શેઠી.

જમીન અને પાક:—આ જિલ્લાની જમીન અતિશય ફળદ્રુપ છે. જમીનની ચાર જાતો છે. ગોરાકુ, બેસર, કાળી અને ભાઠાની. બાજરી, કપાસ, બાવટો, ડાંગર, જુવાર અને તમાકુ પાકે છે.

નડિઆદ:—જિલ્લાનું સૌથી મોટું શહેર છે. ત્યાં કાપડની બે મીલો છે. સંતરામનું મંદિર જોવા લાયક છે. મિશનનું દવાખાનું પ્રખ્યાત છે.

મહેમદાવાદ:—મહેમદબેગડાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું. ત્યાં ભમરીઓ કુવો જોવા લાયક છે. વાત્રક નદી ઉપર ચાંદા સુરજના મહેલનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે.

ખેડા:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેને ફરતો કેાટ છે. ત્યાં કલેક્ટર વગેરે જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારી રહે છે. તે વાત્રક અને શેઠીના સંગમ પર આવેલું છે. આ જિલ્લામાં ખંભાતનું સંસ્થાન આવેલું છે.

પંચમહાલ.

કુદરતી રચના:—પશ્ચિમભાગ સપાટ મેદાન છે. પૂર્વનો ભાગ ટેકરા ટેકરીવાળો છે. નૈઋત્યમાં પાવાગઢ પર્વત છે.

નદીઓ:—મહી, અનાસ, પાનમ અને વિશ્વામિત્રી.

જમીન અને પાક:—ગોરાકુ, બેસર અને કાળી જમીન છે. મુખ્ય પાક મકાઈ છે. ચણા, બાજરી, કપાસ અને તલ પણ થાય છે. જંગલમાં સાગ થાય છે.

ગોધરા:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે ઈમારતી લાકડાંના વેપારનું મથક છે.

ઢાહોદઃ—અહીં ગુજરાત અને માળવાની હદ ભેગી થાય છે. ઔરંગજેબનો જન્મ અહીં થયો હતો.

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

નર્મદા કે રેવા નદીની આસપાસનાં રાજ્યોના સમૂહને રેવાકાંઠા એજન્સિ કહે છે. તેમાં ૬૧ નાનાંમોટાં રાજ્યો આવેલાં છે.

જમીન ગોરાકુ અને કાળી છે. મકાઈ, જુવાર, બાજરી, કોદરા, કઠોળ, કપાસ, શણ વગેરે થાય છે.

નાંદોદઃ—કરજણ નદી પર આવેલી રાજપીપળાની રાજધાની છે.

ચાંદોદઃ—નર્મદાને કાંઠે જત્રાનું સ્થળ છે. કવિ દયારામનો જન્મ અહીં થયો હતો.

છોટાઉદેપુર, દેવગઢબારીઆ, લુણાવાડા, વાડાસિનોર, વગેરે શહેરો છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

કુદરતી રચના:—કુદરતી ત્રણ ભાગ છે. (૧) દરીઆ કિનારાની સાંકડી પટ્ટી, (૨) ખારોપાટ, અને (૩) રસાળ પ્રદેશ. ત્યાંની ખેતી સારી થાય છે.

નદીઓ:—મહી, કીમ, ઢાદર અને નર્મદા.

જમીન અને પાક:—જમીન કાળી અને ગોરાકુ છે. મુખ્ય પાક કપાસ છે. તે સિવાય બધી જાતનો પાક પણ થાય છે.

ભરૂચ:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર નર્મદા ઉપર છે. ત્યાં બૃગુ-ઋષિનો આશ્રમ હતો. કાપડની પાંચ મીલો છે. નર્મદાનો પૂલ જેવા લાયક છે. શુકલતીર્થ પાસે નર્મદાના ખેટમાં કબીરવડ જેવા જેવો છે.

સુરત જિલ્લો.

કુદરતી રચના:—નદીઓના કાંપથી બનેલો મોટો પ્રદેશ છે. કેટલોક ભાગ સપાટ છે. દક્ષિણમાં થોડા ડુંગર આવેલા છે. ઉત્તરમાં કીમ અને તાપી નદી આવેલી છે. તે સિવાય કીમ, મીઠોળા, પૂર્ણા અંબિકા, ઔરંગા, પાર, કોલક, દમણગંગા નદીઓ છે.

જમીન અને પાક:—જમીન કાળી, ગોરાડુ અને બેસર છે. કપાસ અને ડાંગર થાય છે. મુખ્ય પાક જુવારનો છે. કિનારા પરની હવા સારી છે.

સુરત:—તાપી નદીને કાંઠે શહેર છે. તેનું અસલ નામ સૂર્યપુર હતું. તે જુના વખતમાં પ્રખ્યાત બંદર હતું. ત્યાં નવાબનો મહેલ, રાણીનો બાગ, જુમામસીદ વગેરે જોવા લાયક છે.

વલસાડ:—ઔરંગા નદી ઉપર શહેર છે. એ ઇમારતી લાકડાંના વેપારનું મથક છે.

તીથલ:—વલસાડ પાસે દરીઆ કિનારે આવેલું છે. હવા ખાવાનું સ્થળ છે. કુમસ સચીન સ્ટેટના તાબાનું હવાખાવાનું સ્થળ છે. આ જિલ્લામાં સચીન, વાંસદા ધરમપુર અને ડાંગના રાજ્યો છે.

વડોદરા રાજ્ય.

આ દેશીરાજ્ય મોટામાં મોટું છે. તેનો સંબંધ હિંદના વાઘસરોય જોડે છે. તેના ચાર પ્રાંત છે. (૧) વડોદરા, (૨) નવસારી, (૩) અમરેલી, અને (૪) કઠી.

વડોદરા પ્રાંતમાં મુખ્ય શહેર વડોદરા વિશ્વામિત્રી ઉપર છે. તે રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાં ઘણા કારીગરીવાળાં સુશોભિત મકાનો છે.

નવસારી પ્રાંતમાં મુખ્ય શહેર નવસારી છે. ત્યાંની હવા સારી છે. તેમાં પારસીની વસ્તી વિશેષ છે.

અમરેલી પ્રાંતમાં મુખ્ય શહેર અમરેલી છે. તેમાં દ્વારકા જત્રાનું ધામ છે.

કઠી પ્રાંતમાં જુનું ઐતિહાસિક શહેર પાટણ છે. સિદ્ધપુર જત્રાનું સ્થળ છે.

કાઠિઆવાડ.

કાઠિઆવાડમાં બધાં મળી નાનાં મોટાં ૨૦૦ રાજ્યો છે. તેમાં ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ, ધાંગધ્રા, મોરબી, જામનગર, જુનાગઢ અને જાકાબાદ એ પહેલાં વર્ગનાં રાજ્યો છે. વાંકાનેર, પાલિતાણા, દ્રોણ, લીમડી, રાજકોટ અને વઢવાણ એ બીજા વર્ગનાં છે. તેના ચાર પ્રાંત છે:—(૧) લાલાર, (૨) સોરઠ, (૩) ઝાલાવાડ, (૪) ગોહિલવાડ. દરેક પ્રાંતમાં એક પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તેમનો ઉપરી એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર જનરલ રાજકોટમાં રહે છે.

જામનગર:—એ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર ઘણું ચોકખું અને સુશોભિત છે. તેની પાસે બેડી બંદર છે.

રાજકોટ:—મોટું શહેર છે. ત્યાં રાજકુમાર તથા ટ્રેનિંગકોલેજ છે.

ધાંગધ્રા:—એ રાજ્યની રાજધાની છે અને રેલ્વે સ્ટેશન છે.

વઢવાણ:—એ ભોગાવો નદી ઉપર આવેલું ઐતિહાસિક શહેર છે.

ભાવનગર:—મોટું બંદર છે. ત્યાં કાપડ વણવાની એક મિલ છે.

પાલિતાણા:—ત્યાં પાસેના શેત્રુંજી પર્વત ઉપર જૈનોનાં દહેરાં છે, તેથી તે જત્રાનું મોટું ધામ છે.

જુનાગઢ:—ગીરનારની તળેટીમાં આવેલું ઐતિહાસિક શહેર છે.

સોમનાથપાટણ:—જુનું ઐતિહાસિક શહેર દરીઆકિનારે આવેલું છે.

પોરબંદર:—તે બંદર છે. તેને સુદામાપુરી કહે છે.

કચ્છ.

એકંદર કચ્છ ઝાડખીડ વગરનો વેરાન અને ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. ત્યાં ખેડવા લાયક જમીન થોડી છે. વરસાદ થોડો પડે છે. ધઉ, જવ, કપાસ, ખાજરી થાય છે. ત્યાંનું સોનારપાનું નકશીકામ જાણીતું છે. કચ્છના રાજકર્તાને રાવ કહે છે. ભુજ એ રાજધાનીનું શહેર છે. ભુજઆ ડુંગર પર ભુજંગનું દહેરું છે, તેથી તેને ભુજ કહે છે.

કોંકણ

સામાન્ય વર્ણન.

દમણગંગાની દક્ષિણે પશ્ચિમઘાટની પશ્ચિમમાં આવેલી સાંકડી પટ્ટીને કોંકણ કહે છે. તેમાં ચાણા, કેલાખા અને રતનાગિરિ જિલ્લા તથા જંજીરા અને સાવંતવાડીનાં તથા ગોવાનાં રાજ્યો આવેલાં છે. પશ્ચિમઘાટની તળેટીમાંથી શરૂ થતી અરબી સમુદ્રના કિનારાની આ પટ્ટીને કોંકણ કહે છે. નર્મદા નદીથી શરૂ થઈ ઈલાકાનો છેક દક્ષિણ ભાગ જે ઉત્તર કાનડાનો છે, ત્યાંસુધી તે આવેલી છે. તે ૪૫૦ માઈલ લાંબી અને ૩૦ થી ૪૦ માઈલ પહોળી જમીનની પટ્ટી છે. ખાડીઓને લીધે તેનો કિનારો ખાંચાવાળો છે.

કોંકણની પટ્ટી સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. પશ્ચિમ ઘાટની તળેટીનો ઘણો ભાગ ડુંગરાળ છે, તેથી તે ખેતીને માટે સારો નથી. ચોમાસામાં તેના ઉપર વધારે વરસાદ પડવાથી ઘણા વહેળા ધોધ બંધ નીકળે છે; પણ તે થોડા વખત પછી સુકાઈ જાય છે. ત્યાં એકે મોટી નદી નથી. કિનારે તાડનાં ઝાડ પુષ્કળ જોવાય છે. નાગિએરીનાં ઝાડ ઘણાં થવાથી લોકોને સારી રોજ મળે છે. તેના દક્ષિણ ભાગમાં વાસનાં જંગલો આવેલાં છે, તેમ ત્યાં પાક પણ પુષ્કળ થાય છે. ઘાટ ઉપર ઘણો વરસાદ વરસે છે, તેથી ત્યાં દુકાળનો ભય રહેતો નથી.

આખોહવા:—કોંકણપટીના ભાગની હવા બિનાશવાળી છે. સરેરાશ વરસમાં ૮૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. પશ્ચિમઘાટ ઉપર જેટલો વરસાદ પડે છે, તેટલો દક્ષિણમાં કોઈ ઠેકાણે પડતો નથી.

મુંબઈમાં.	૮૦"	માથેરાનમાં	૨૦૦"
રત્નાગિરિમાં	૯૬"	માલકમપોઈટમાં	૨૬૫"
કુમટામાં	૧૪૨"	(સહ્યાદ્રિ)	

આનું શું કારણ હશે? મેં થી સપ્ટેમ્બર સુધી અરબી સમુદ્ર ઉપર થઈ બિનાશવાળા જે પવનો આવે છે; તે ત્યાંના ઠંડા પર્વતીય ભાગ સાથે અથડાવાથી વાદળાં વરસાદરૂપે પડે છે. કોંકણમાં તાપ અને ટાઢ ધણાં ઓછાં લાગે છે. ઉનાળામાં સાંજે દરીઆકિનારા તરફથી ઠંડી લહેરો આવે છે. શિઆળામાં ત્યાં ટાઢ લાગતી નથી. પાસે દરીઓ છે તે તેનું કારણ છે.

જમીન:—ત્યાંની જમીન કાંપની અનેલી નથી; પણ લાવા નામના રસની અનેલી છે. વળી પશ્ચિમઘાટમાંથી જે નાની નદીઓ જોસઅંધ વહે છે, તેને લીધે માટી, કાદવ, રેતી, વગેરે ધસડાઈ આવે છે, અને પર્વતની તળેટીમાં તે ભેગું થવાથી ત્યાં ફળદ્રુપ સપાટ મેદાન થાય છે. પશ્ચિમઘાટમાં પુષ્કળ ઝાડીવાળાં જંગલો છે. તેમાં સાગનાં ઝાડ ધણાં થાય છે. વળી ત્યાં પુષ્કળ વાંસ થાય છે. તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવે છે. દક્ષિણના ભાગમાં રબરનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે. કિનારા પર નાળિયેરીનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. વળી સપાટ ભાગમાં ડાંગરનું વાવેતર ધણું થાય છે.

કોંકણના કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે, તથા કેટલોક ભાગ પાણીથી ભરેલો રહે છે; તેથી અર્ધાં ભાગની જમીન ખેતીના કામમાં આવે છે. ત્યાં ચોખા પુષ્કળ થાય છે. આવટો અને નાળિયેર પણ થાય છે. કોંકણની વસ્તી ઘણી ઘાડી છે. વસ્તીનો ખોણો ભાગ ખેતી કરે છે. બાકીના લોકો નાળિયેરીના પાંદડાંની સાદરી અને તેની ચોટલીનાં દોરડાં બનાવે છે. કાપડું બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. નાળિયેરીની તાડી તેઓ પીએ છે.

થાણા જિલ્લો.

સીમા:—તેની ઉત્તરે ફિરંગીનું દમણ અને સુરત જિલ્લો, પૂર્વમાં પશ્ચિમઘાટ અને તેની પેલી બાજુ નાશિક તથા અહમદનગર જિલ્લો, દક્ષિણે કોલાબા અને પુના જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

કુદરતી રચના:—તેના મુખ્યત્વે બે ભાગ પડે છે. (૧) તેના પૂર્વના ભાગમાં પર્વતો આવેલા હોવાથી તે ભાગ ડુંગરાળ છે. ઉત્તર અને ઈશાનનો ભાગ પણ ઉચ્ચ પ્રદેશ અને ઝાડીથી ભરપૂર છે. ત્યાં ખેતી બહુ થોડી થાય છે. (૨) કિનારા પાસેની જમીન નીચી સપાટ છે અને તે રસાળ છે; તેથી આ કિનારાના ભાગમાં વરતી ધણી છે. તેમાં વાંસ, અને સીસમનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે, અને આદુ, પાન, કેળાં, શેરડી, નાળિયેર વગેરે સારાં થાય છે. ઈશાન ખુણામાં ડુંગરો જંગલથી છવાયલા છે. તેની ખીણમાં ખેતી થાય છે. ત્યાં અનાય-ભીલ લોકો છુટાંછવાયાં ઝુપડાં બાંધી રહે છે, અને કેટલાક ભટકતા ફરે છે. એકંદર અંદરના ભાગમાં નીચી જગા અને ઉંચા ટેકરા છે. તેના સપાટ ભાગમાં ડાંગરનું વાવેતર વિશેષ થાય છે.

નદી:—નાશિક જિલ્લાના ત્ર્યંબક પાસેથી નીકળતી વૈતરણી નદી મોટી છે. તેમાં મછવા ચાલે છે. વસઈની ખાડી સાષ્ટી ખેટ અને આ જિલ્લા વચ્ચે આવેલી છે. તેમાં વહાણો ફરી શકે છે.

આબોહવા:—અડધું વર્ષ હવા અતિશય બિનાશવાળી રહે છે, તેથી લોકો તંદુરસ્ત રહેતા નથી. ત્યાં તાપ તેમ ટાઢ બહુ લાગતી નથી. વરસાદ ઘણો પડે છે. કિનારા ઉપર ૬૩" અને પહાડી પ્રદેશમાં ૧૦૦" પડે છે; પણ તે થોડા વખતમાં પડે છે, તેથી ભારે વરસાદથી ખેતીને નુકસાન થાય છે.

પાક:—ત્યાં ડાંગર ઘણી થાય છે. પછી બાવટો અને તુવેર, થાય છે. ચણા અને જુવાર બહુજ ઓછા થાય છે. કિનારા પર વસઈ તથા બાઈદર ગામ પાસે મીઠું પકવવામાં આવે છે.

વસ્તી:—તેના વિસ્તાર ૩,૫૭૬ ચો. મા. અને વસ્તી ૭,૬૦,૦૦૦ માણસની છે. તેનો મોટો ભાગ હિંદુઓનો છે. પહાડી પ્રદેશમાં બીજા લોકો રહે છે. ભાષા મરાઠી છે. વેપારીવર્ગ ગુજરાતી છે.

તેના નવ તાલુકા છે:—(૧) ડહાણું, (૨) માહીમ, (૩) વસઈ, (૪) સાષ્ટી, (૫) ભીમડી, (૬) વાડા, (૭) શહાપુર, (૮) મુરબાદ અને (૯) કલ્યાણ.

થાણા:—(૨૨,૦૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સાષ્ટી બેટમાં આવેલું છે. તે મુંબઈથી ૨૦ માઇલ દૂર છે. મુંબઈના કરતાં ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં હોવાથી તેના ઘણાખરા લોકો ત્યાં રહે છે, અને ધંધા માટે મુંબઈ જાય છે. અહીંથી છ માઈલ દૂર બૌદ્ધ લોકોની કેનેરીની ગુફાઓ છે.

વસઈ:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંનાં પાન, શેરડી તથા કેળાં વખણાય છે. અહીંયાં ફિરંગીઓએ બંધાવેલો કિલ્લો છે.

બોરીવલી:—આ રેશનની પાસેના ડુંગરમાંથી કેનેરી (કાન્હેરી) ની કોરી કાઢેલી ખાલણ, જૈન, અને બૌદ્ધની જોવા લાયક સો ગુફાઓ છે. આવી ગુફાઓ અંધેરીમાં પણ છે.

કલ્યાણ:—તે ઘણું જુનું શહેર છે. તે જી. આર્ચ. પી. રેલવેનું જંકશન છે. અહીંથી રેલવેના બે ફાંટા નીકળે છે. એક નાશિક તરફ અને બીજો પુના તરફ જાય છે. આ જિલ્લામાં જબ્હારનું સંસ્થાન આવેલું છે.

કોલાબા જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે થાણા જિલ્લો, પૂર્વમાં પશ્ચિમઘાટ, ભોરનું રાજ્ય, પુના અને સતારાના જિલ્લા, દક્ષિણે અને વાયવ્યમાં રતનાગિરિ જિલ્લો, પશ્ચિમે જંજીરાનું રાજ્ય ને અરબી સમુદ્ર.

કુદરતી રચના:—કાલાખા અને મુંબઈ બંદરથી તે મહાબળેશ્વરની તળેટી સુધી આ જિલ્લો આવેલો છે. તે ઘણો ડુંગરાળ છે, કારણ કે તેમાં ડુંગરો અને છુટા છવાયા ટેકરા આવેલા છે. તેમાં કેટલીક નાની નદીઓ આવેલી છે. તેમાં અંબા, મનાડ અને સાવિત્રી એ મુખ્ય છે.

આબોહવા:—અહીંમાં વરસાદ, ભેજવાળી હવા, શિયાળો અને ઉનાળાની સુકી હવા એવી ચાર ઋતુનો અનુભવ લોકોને થાય છે. કિનારે ૬૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. જેમ જેમ અંદરના ભાગમાં જઈએ છીએ તેમ વરસાદ વધારે પડે છે. ઘાટ પાસેના ગામમાં ૧૩૦ ઈંચ અને પશ્ચિમઘાટ ઉપર તો તેથીએ વધારે પડે છે.

જમીન:—છેક કિનારાની જમીન ખારોપાટ છે. જે ભાગમાં રેતી અને દરીઆની માટી ભેગી થઈ હોય છે, ત્યાં શાક તરકારી સારી થાય છે. ખાકીનો અંદરનો ભાગ કાંપની બનેલી જમીનનો છે.

પાક:—ડાંગર ત્યાં વધારે થાય છે. પછી ખાવરો (રાગી), તલ, તુવેર અને ચણાનો પાક થાય છે. નાળિયેર પણ થાય છે.

ધંધો:—ડાંગરને ખાંડી ચોખા કરવાનો, અને કિનારા પર માછલાં પકડવાનો મુખ્ય ધંધો છે. કિનારે મીઠું પકવવામાં આવે છે. તલ અને કાપરામાંથી કેટલાક તેલ કાઢે છે, વળી નાળિયેરની ચોટલીમાંથી કાથી તૈયાર કરે છે. ખેતી ઉપરાંત જંગલમાં ઢોર ચારવાનું કામ પણ થાય છે.

નિકાસ:—ચોખા, મીઠું, બળતણ, લાકડાં, ઘાસ, સાગ, માછલાં વગેરે છે. શાક તરકારી મુંબઈ પુષ્કળ જાય છે.

આયાત:—પુના અને નાશિકનાં પિત્તળનાં વાસણ, અનાજ કાપડ, ખાંડ, ગોળ, ઘી વગેરે છે.

વસ્તી:—આ જિલ્લામાં પાા લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં ૯૦ ટકા હિંદુ છે. લોકભાષા મરાઠી છે.

અલીબાગ:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા ખોદાવેલા તેથી તેનું નામ અલી-

બાગ પડ્યું છે. ત્યાં સરકારી વેધશાળા એટલે આકાશના તારા તથા ગૃહ જોવાની જગા છે.

માથેરાન:—સહ્યાદ્રિ પર્વતનું આ શિખર દરીઆની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે; તેથી ત્યાંની હવા ઠંડી હોવાથી ત્યાં ઉનાળામાં લોકો હવા ખાવા જાય છે. નેરળ રોશનથી ત્યાં જવાય છે; ડુંગર પર નાની રેલ ગાડી જાય છે.

મહાડ:—ત્યાંથી બે માઈલ પર બૌદ્ધ લોકની ગુફાઓ આવેલી છે.

રત્નાગિરિ.

સીમા:—ઉત્તરે જંજીરાનું રાજ્ય અને કોલાબા જિલ્લો, પૂર્વમાં સતારા જિલ્લો અને કોલ્હાપુરનું રાજ્ય, દક્ષિણે સાવંતવાડીનું રાજ્ય અને ગોવા, તથા પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર છે.

કુદરતી રચના:—આ જિલ્લો ખડકાળ અને ખાડાટોકરાવાળો છે. કિનારે ખાડીઓ ઘણી છે. તેના ઉપર સારાં બંદરો આવેલા છે. રસાળ નદીઓ ઉભા ડુંગર પરથી કિનારા તરફ વહે છે. જમીન પણ ખાડીઓ અને નદીના કિનારાની બાજુએ આવેલી છે. પૂર્વમાં ડુંગરોની હાર કિનારાને સમાંતર ૩૦ થી ૪૫ માઈલ સુધી આવેલી છે.

નદીઓ:—તેમાં સાવિત્રી મુખ્ય છે, ને તે ઉત્તરે આવેલી છે. વશિષ્ઠી મોટી અને ઘણી ઉપયોગી નદી છે. તેમાં વહાણો ચાલી શકતાં નથી; કારણ કે તેનો વેગ વિશેષ છે. પહેલાં નદીઓ વાટે વેપાર ચાલતો હતો પણ રેલ્વેને લીધે તે ઘટી ગયો છે.

આબોહવા:—હવા બિનાશવાળી અને સુસ્તી પેદા કરે એવી છે; તોપણ એકંદરે તે તંદુરસ્ત છે. વરસાદ નિયમિત અને પુષ્કળ પડે છે. કિનારે ૮૦ થી ૧૦૫ ઇંચ સુધી પડે છે; પણ અંદરના ભાગમાં ૧૪૦ ઇંચ અને પશ્ચિમઘાટ ઉપર તો તેથીએ વધારે પડે છે.

જમીન:—આગાધત તેમજ ડાંગર અને બીજો પાક થાય

તેવી ત્યાંની જમીન છે. કિનારા પરની જમીન ખારી છે, તેમજ ડુંગરની ડુંગરાળ જમીન છે; પણ ખેતી બધી જમીનમાં થાય છે. ખારી જમીનમાં જાડી ડાંગરનું વાવેતર થાય છે. ખીણનો ભાગ ઘણો રસાળ છે. તેમાં કઢોળ, શેરડી અને શણ થાય છે.

પાક:—ડાંગર વધારેમાં વધારે થાય છે. આવટો નાળિયેર, તલ, તુવેર અને શેરડી પણ થાય છે.

ધંધો:—ખેતી એ મુખ્ય ધંધો છે, પણ કેટલાક ભાગમાં સાડીઓ અને ધાબળાઓ વણવામાં આવે છે. વળી રત્નાગિરિમાં રાચરચીલાં થાય છે. માછલાં પકડવાનો ધંધો પણ સારો ચાલે છે. ત્યાંના કિનારાના લોક ખલાસી તરીકે આગબોટમાં કામ કરે છે. વળી વહાણ બાંધવાનું કામ પણ ચાલે છે.

રત્નાગિરિ:—તે જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆ કિનારે આવેલું છે. આ બંદરે મોટાં વહાણ કે આગબોટ આવી શકતાં નથી. ફક્ત ભરતી વખતે હોડીઓ આવે છે. અહીંથી બળતણ, માછલાં અને વાંસ બહાર મોકલવામાં આવે છે.

માલવણ:—આ મોટું બંદર છે. ત્યાંના ટાપુ પર સિંહદુર્ગ નામનો કિલ્લો હતો. ત્યાં ચાંચીઆ લોકો રહેતા હતા.

વેંગુર્લા:—આ બંદરે મોટો વેપાર ચાલે છે. અહીંના કાળુ વખણાય છે.

દેશીરાજ્યો.

સાવંતવાડી:—આ સંસ્થાન રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે અને ગોવાની ઉત્તરે છે. એ રાજ્ય ભોંસલે કુળના મરાઠી સરદારને તાબે છે. તેમાં પુષ્કળ નાળિયેર, સોપારી, કેરી, કાળુ વગેરે ફળ અને મેવો થાય છે. કોકમનાં ઝાડ અહીંયાં ઘણાં છે. મુખ્ય પાક ડાંગર છે. જંગલમાંથી પુષ્કળ સાગ મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૭ માં ફ્રાંડ સાવંતે તેને વસાવ્યું હતું, તેથી તે સાવંતવાડી કહેવાય છે.

જંજીરા:—કોલાખા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર તે આવ્યું છે. કોલાખાના કલેક્ટર તેના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ત્યાં સીદી વંશનું રાજ્ય છે. કાઠિઆવાડનું જાફરાબાદ રાજ્ય પણ આ લોકોનું છે. આ રાજ્યમાં સિંધીની વસ્તી ઘણી છે. તેની રાજધાની મુરૂદ છે. જંજીરા શબ્દ ‘જઝીરા’ ઉપરથી થયો છે, અને તેનો અર્થ ‘ખેટ’ થાય છે. સંસ્થાનનું નામ કિનારા સામેના ખેટ (જઝીરા) ઉપરથી પડ્યું છે.

દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ

સામાન્ય વર્ણન.

પશ્ચિમઘાટ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચે કોંકણપટ્ટી છે. પશ્ચિમઘાટ ઓળંગી પૂર્વમાં જઈએ તો એક મોટો ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચપ્રદેશ આવે છે. તેનો ઉત્તરનો સાતપુડા પાસેનો ભાગ પહોળો છે, અને દક્ષિણ તરફ જતાં તે સાંકડો થતો જાય છે. ઘણા જુના વખતમાં પૃથ્વીની અંદરથી જે લાવા રસ નીકળી આવ્યો હતો તે ઠરી જવાથી તે બનેલો છે. નર્મદાની દક્ષિણના પ્રદેશના ત્રણ ભાગ પડે છે. (૧) કોંકણ, (૨) પશ્ચિમ ઘાટની કોર, અને (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ.

કુદરતી રચના:—ઉત્તરે જ્યાં સહ્યાદ્રિ છે તે ભાગ ખડકાળ અને ખાડાટેકરાવાળો છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ કિનારાને સમાંતર પશ્ચિમઘાટ એક હજાર માઈલ સુધી આવેલો છે. તેનાં શિખરો ઓળંગીને જઈએ તો દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવે છે. બેજથી તર થઈ ગએલો સમુદ્ર પરનો પવન વાદળો સાથે પશ્ચિમઘાટ સાથે અથડાય છે, એટલે ઘાટના શિખર ઉપર ઘણો જ વરસાદ પડે છે. ત્યાંથી આગળના ભાગમાં થોડો વરસાદ પડે છે; તેથી ત્યાં વનસ્પતિ થોડી થાય છે અને લોકો પરાણે ખાવાનું પુરું કરે છે. નદીઓના વહેણ ઉપરથી તેનો ઢોળાવ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનો જણાઈ આવે છે. નદીઓની ખીણનો ભાગ રસાળ હોવાથી તેના કાંઠાની આજુબાજુ

ઘાડી વસ્તી માલમ પડે છે. પશ્ચિમઘાટની પૂર્વ બાજુનો ચઢાવ એકદમ સીધો નથી; પણ વચમાં વચમાં થોડીથોડી સપાટ જમીન આવતી જાય છે, અને તે ખેતીના કામમાં આવે છે.

નદીઓ:—પશ્ચિમઘાટની પૂર્વ બાજુથી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓ વહે છે. ગોદાવરી નાણિક આગળથી અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળે છે. કૃષ્ણાને ભીમા, નીરા અને સીના નદીઓ મળે છે. નીરા અને સીના ભીમાને મળે છે. સતારા જિલ્લાની વાણી અને ભીમા કૃષ્ણાને મળે છે. તુંગભદ્રા ખીજ નદી છે. કૃષ્ણા અને ગોદાવરીમાં બધી નદીઓનાં પાણી ભેગાં થયા પછી તે અગ્નિ ખુણામાં વહી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. તેમનું પાણી જોસબંધ એકદમ દરીઆ તરફ વહે છે; તેથી બંધ બાંધી મોટા તળાવ બાંધવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી નહેર વાટે ખેતીને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

આબોહવા:—જેમ કોંકણમાં ૧૦૦" થી ૧૫૦" વરસાદ પડે છે, તેવો વરસાદ આ પ્રદેશમાં પડતો નથી; કારણ કે પશ્ચિમઘાટનાં ઉંચાં શિખરોને વાદળાં અથડાવાથી ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ વરસી જાય છે; એટલે એ વાદળાં આગળ આવે છે, ત્યારે ત્યાં ૨૦" થી ૩૦" વરસાદ પડે છે. જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. આ પ્રદેશ દરીઆથી દૂર હોવાથી ત્યાં ટાઢ અને તાપ પણ વધારે લાગે છે. કોંકણ કરતાં અહીંયાં ગરમી (૧૦૮°-૧૧૧°) વધારે હોય છે; પણ હવા સુકી હોવાથી તે લાગતી નથી; પણ કોંકણ ભેજવાળો ભાગ હોવાથી ત્યાં તાપ પુષ્કળ લાગે છે. અહીંયાં ચોમાસામાં હવા ઠંડી અને ખુશનુમા હોય છે. વળી શિઆળામાં તે બહુજ ઉત્સાહજનક લાગે છે.

જમીન:—આ પ્રદેશની જમીન કાળી છે. લાવાની ખડકનો એ ઉચ્ચપ્રદેશ ધણું વરસો પહેલાં થયો હતો. તે ટાઢ, તાપ અને પવનથી ઘસાવાથી; તેમજ વરસાદથી તે ધોવાઈ જવાથી ત્યાંની જમીન આવી સીતે ફળદ્રુપ થઈ છે. ત્યાં જમીનનો મોટો ભાગ ખડકાળ હોવાથી ખેતી બરાબર થઈ શકતી નથી.

પાક:—કાળી જમીનમાં ઘઉં, કપાસ અને જીવર અય છે. ખાનદેશ, નાશિક, અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લામાં આ પાક સારો થાય છે. ડુંગર પરની જમીન થોડી કાળી છે, તેથી તે ઓછી ફળદ્રુપ છે. નદીઓની ખીણના ભાગમાં ડાંગર પુષ્કળ થાય છે. મધ્યના ભાગમાં વરસાદ થોડો પડવાથી ત્યાં જીવર અને બાજરી વિશેષ થાય છે. લોકો બાજરી વધારે ખાય છે. પશ્ચિમઘાટમાં ઘાડાં જંગલો છે.

વસ્તી:—જમીન કઠણ છે અને વરસાદ થોડો પડે છે તેથી વસ્તી થોડી છે. લોકો શરીરે ઠીંગણા પણ મજબુત હોય છે. જંગલ અને ડુંગર તરફ બીલ જેવી જંગલી અનાર્થ જાતો રહે છે. લોકભાષા મરાઠી છે. ત્યાંના લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે. અહમદનગર જિલ્લામાં ખ્રિસ્તી લોકો વધારે છે.

વહેવારનાં સાધન:—આ ભાગમાં જળમાર્ગનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી; કારણકે ઉંચેથી નીકળતી નદીઓનો વેગ વધારે હોવાથી, તેમજ તળ ખડકાળ હોવાથી તેમાં વહાણો ફરી શકતાં નથી. તેમાં બે મુખ્ય રેલવે છે: (૧) જી. આર્થ. પી. અને (૨) દક્ષિણ મરાઠા રેલવે. જી. આર્થ. પી. રેલવે મુંબઈથી નીકળે છે. કલ્યાણ આગળ બે ફાંટા થાય છે. એક ફાંટો કલકત્તા તરફ અને બીજો મદ્રાસ તરફ જાય છે. પહેલો ફાંટો રસ્તામાં સલ્વાદ્રિનો ભોરઘાટ ઓળંગી પુના અને સોલાપુર તરફ જાય છે. બીજો ફાંટો કલ્યાણથી થળઘાટ ઓળંગી નાશિક અને જળગામ તરફ જાય છે. દક્ષિણ મરાઠા રેલવે પુનાથી દક્ષિણ તરફ જાય છે. વળી ટેપ્ટીવેલી રેલવે તથા ઘોડ-મનમાડ અને પંદરપુર-ખાર્સી રેલવે પણ આવેલી છે. દક્ષિણના પ્રદેશમાં (૧) ખાનદેશ (૨) નાશિક, (૩) અહમદનગર, (૪) પુના, (૫) સોલાપુર, અને (૬) સતારા જિલ્લા આવેલા છે; અને તે બધા મધ્યવિભાગમાં ગણાય છે.

પશ્ચિમ ખાનદેશ

સીમા:—ઉત્તરે નર્મદા નદી અને હોલકરનું રાજ્ય, પૂર્વમાં પૂર્વ ખાનદેશ, દક્ષિણે નાશિક જિલ્લો, અને પશ્ચિમે વડોદરા અને રેવાકાંઠાનાં રાજ્યો છે.

કુદરતી રચના:—આ જિલ્લામાં તાપી નદી વહે છે. તેના બંને કાંઠાની આસપાસની જમીન કાળી અને રસાળ છે. તે સિવાયનો ભાગ પહાડી અને ખાડાટેકરાવાળો છે. સાતપુડાની દક્ષિણે ધાડાં જંગલો છે, તેમાં ભીલ જેવા અનાર્ય લોકો રહે છે. તાપીની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે. તે સિવાય ડુંગરોની હાર ધણે ઠેકાણે આવેલી છે.

આબોહવા:—પીપલનેરની પશ્ચિમે વરસાદ ધણો પડે છે; પણ સરાસરી ૨૪” પડે છે. જંગલની લેજવાળી અને રોગિષ્ઠ હવા સિવાય ખીજે બધે હવા સારી છે.

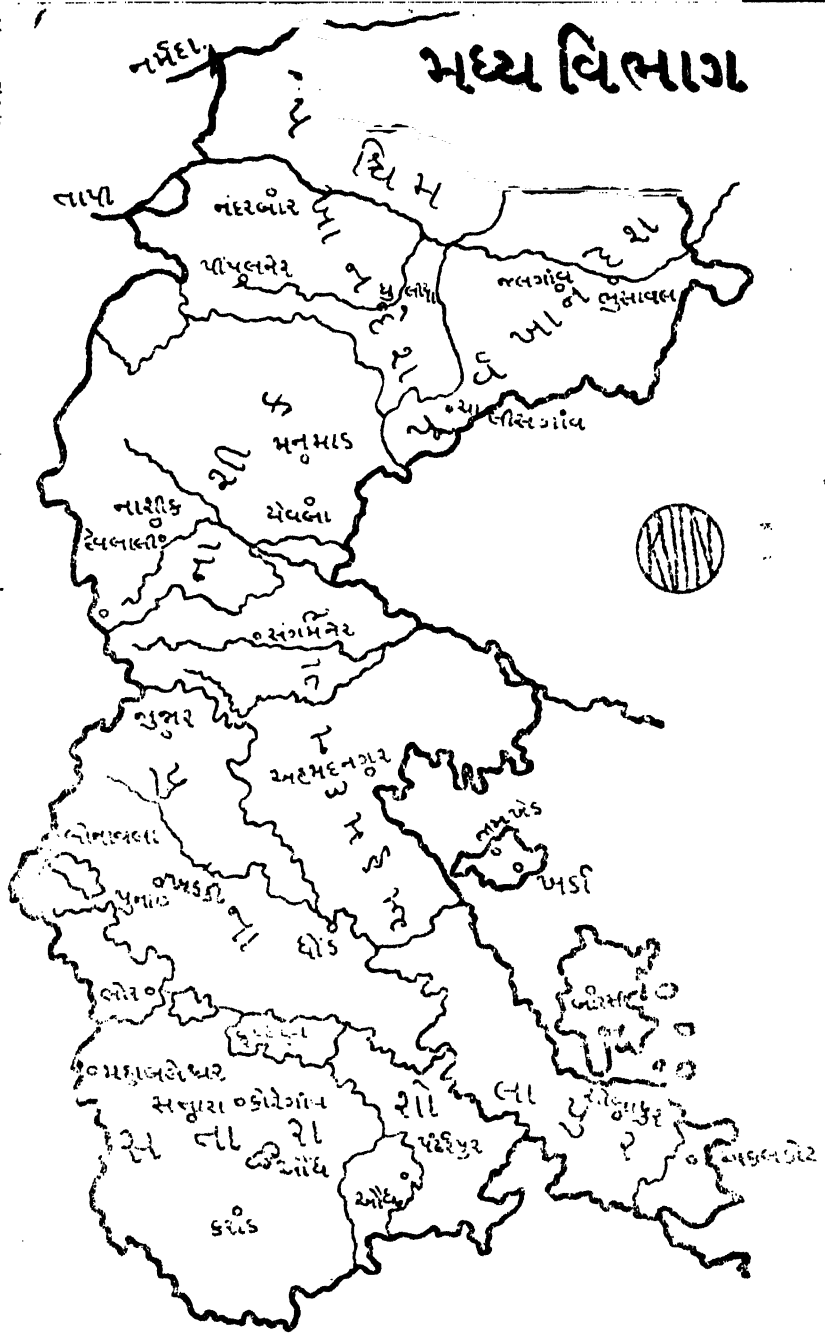
પાક:—પૂર્વ ખાનદેશ જેટલો અહીંયાં કપાસ થતો નથી પણ તેનો પાક વધારે છે. પછી બાજરીનો પાક સારો થાય છે. જુવાર, ધઉ, ડાંગર અને ચણા પણ થાય છે. વળી અળશી વધારે થાય છે. ત્યાં જંગલ વધારે હોવાથી સાગની પેદાશ સારી છે. તે ટેપ્ટી રેલવે મારફત પરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગધંધા:—ધુળીઆમાં હાથવણાટનું કામ સારું થાય છે. વળી ત્યાં કપાસ લોઢવાનાં જીન અને રૂની ગાંસડી બાંધવાના સંચા વધારે છે. ઘણું રૂ પરદેશ જાય છે.

ધુળીઆ:—આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર પાંજરા નદી પર આવેલું છે. તે રૂ અને અળશીના વેપારનું મોટું મથક છે.

નંદરબાર:—જિલ્લાની મધ્યમાં રૂ, અળશી તથા ધઉના વેપારનું સ્થળ છે.

મધ્ય વિભાગ

પૂવ ખાનદેશ

સીમા:—ઉત્તરે હોલકરનું રાજ્ય, પૂર્વમાં વરાડ અને મધ્યપ્રાંત, દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમ ખાનદેશ છે.

કુદરતી રચના:—ઉત્તરનો ભાગ સાતપુડા પર્વતને લીધે ડુંગરાળ છે તથા ઘાટાં જંગલને લીધે ત્યાં વરતી ઓછી છે. તેમાં થઈતાપી વહે છે તેથી તેના બે ભાગ થાય છે. તાપી, ગિરણા અને પૂર્ણા નદીઓનું વહેણ આ જિલ્લામાં છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો ભાગ પણ પહાડી છે. તાપીના બંને કાંઠાનો સપાટ પ્રદેશ ઘણો રસાળ છે.

આબોહવા:—અહીંની હવા એકંદરે સારી છે, પણ તાપીના ઉત્તર ભાગમાં ઘણો તાપ લાગે છે. સાતપુડા પાસેના ગામોમાં ચોમાસા પછી તાવનો રોગ ચાલે છે. વરસાદ સરેરાશ ૨૮" પડે છે.

પાક:—અહીંની અડધી જમીનમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે, એટલે કપાસ સૌથી વધારે થાય છે. જુવાર, બાજરી, મગફળી, તુવેર અને ઘઉં એ ત્યાંનો પાક છે. અહીંનાં જંગલની પેદાશ કંઈ નથી.

ઉદ્યોગ:—કાપડ વણવાનો મુખ્ય ધંધો છે. હાથવણાટનું કામ બહુ થાય છે. તેમજ રંગાટી કામ પણ સાઈ થાય છે. દરેક તાલુકામાં કપાસ લોઢવાનાં જીન અને રૂની ગાંસડી બાંધવાના સંચા છે. ધાબળા વણવાનો ધંધો દરેક ઠેકાણે ચાલે છે. નિકાસમાં ખાસ ૩ છે.

જળગામ:—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને રેલવે જંકશન છે. ૩, તલ અને અળશીના વેપારનું તે મથક છે. વળી તે ખાનદેશના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. તેમાં કપાસ લોઢવાનાં જીન તથા રૂની ગાંસડી બાંધવાના ઘણા સંચા છે.

ભુસાવળ:—તે રેલવે જંકશન છે. ત્યાંથી રેલવેનો એક ફાંટો નાગપુર અને બીજો મધ્ય હિંદમાં થઈ ઉત્તર હિંદમાં જાય છે. તે ઉત્તર હિંદના વેપારનું મથક છે.

નાશિક જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે અને ઈશાનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમખાનદેશ જિલ્લા છે. અમિપુણામાં નિજમનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે અહમદનગર જિલ્લો અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો તથા ધરમપુર, વાંસદા અને ડાંગનાં રાજ્યો છે.

કુદરતી રચના:—અહીંની જમીન લગભગ ઉચ્ચપ્રદેશની છે. પૂર્વના ભાગમાં ખુલ્લું સપાટ મેદાન છે. ચાંદવડ અને સાતમાળના ડુંગરોની હારને લીધે ગિરણા અને ગોદાવરીનાં વહેણ જુદાં પડે છે. ઉત્તરમાંની ગિરણા નદી તાપીને મળે છે.

આબોહવા:—નાશિક શહેર અને જીલ્લાના પશ્ચિમ ભાગની હવા સારી છે. પશ્ચિમ ભાગમાં જન્યુઆરમાં અતિશય ટાઢ, અને એપ્રિલમાં અતિશય તાપ પડે છે. વરસના બાકીના ભાગમાં પશ્ચિમ અને નૈઋત્યના પવનને લીધે હવા સમઘાત રહે છે. નાશિક શહેરમાં ૩૦ અને ઇગતપુરીમાં ૧૩૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે.

પાક:—ડાંગના ભાગમાં ડાંગર અને બાજરી થાય છે. આ જિલ્લામાં બાજરી વધારેમાં વધારે થાય છે. પછી જીવાર, ઘઉં, બાવટો, કપાસ, ચણા અને તેલીબીયાં થાય છે.

ઉદ્યોગ:—આ જિલ્લામાં ઘણું ઠેકાણું કપાસ લોઢવાના અને રૂની ગાંસડી બાંધવાના સંચા છે. યેવલે, માલેગામ અને સિત્તરમાં હાથવણાટનું કામ સાફ થાય છે.

નાશિક:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ગોદાવરીના જમણા કિનારા પર આવેલું છે. તે ઘણું જીનું શહેર છે. તે હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. નાશિકની પાસે પંચવટી (પાંચ વડનું)નું મંદિર છે. ત્યાં રામચંદ્રજી વનવાસ દરમિયાન કેટલોક વખત રહ્યા હતા. નાશિકમાં ઘણા ઘાટ અને મંદિરો છે. અહીંનાં તાંબા પિત્તળનાં સુંદર વાસણ ઘણા વખતથી જાણીતાં છે. શાકતરકારી, મેવો અને દ્રાક્ષ પણ સારાં થાય છે. સમુદ્રની સપાટીથી તે બે હજાર ફુટ ઉંચું હોવાથી ત્યાંની હવા સારી છે.

ત્ર્યંબક:—તે નાશિકથી ૯ ગાઉ છે. અહીંયાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. ત્યાં ત્ર્યંબકેશ્વર મહાદેવ છે. તેનાં ત્રણ લિંગ હોવાથી તેને ત્ર્યંબક (ત્રિનેત્ર) કહે છે. સંવત્સ (સિહસ્થ) વર્ષમાં ત્યાં મોટી જત્રા ભરાય છે.

દેવલાલી:—નાશિકથી ચાર માઈલ પર આવેલું છે. ત્યાંની હવા સુકી હોવાથી તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીંયાં લશ્કરની ઓવણી છે.

સિન્નર:—તેમાં ડાંગર, શેરડી, કેળાં અને પાન વિશેષ થાય છે.

અહમદનગર જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે નાશિક જિલ્લો, પૂર્વમાં નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે સોલાપુર જિલ્લો અને નૈઋત્ય ખુણામાં અને પશ્ચિમે પુના જિલ્લો આવેલો છે.

કુદરતી રચના:—પશ્ચિમમાં પશ્ચિમઘાટની હાર આવેલી છે. સહ્યાદ્રિનું સૌથી ઉંચું શિખર કળસુંઆઈનું તેમાં આવેલું છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૫૪૨૭ ફુટ ઉંચું છે. પૂર્વમાં તેના ઠેક મધ્યભાગ સુધી ફાંટા ફેલાયા છે. તેની ખીણમાંથી પ્રવારો અને મૂળા નદીઓનાં મૂળ છે. પૂર્વ ભાગની કેટલીક જમીન થોડી ઉંચીનીચી છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી છે. પ્રવારો અને મૂળા નામની નાની નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે. છેક દક્ષિણે ભીમાની સિના અને ઘોડ શાખાઓ અહમદનગરને પુનાથી જુદો પાડે છે. ગોદાવરી અને ભીમા નદીની ખીણનો પ્રદેશ રસાળ છે.

આબોહવા:—છેક પશ્ચિમમાં અકોલા તાલુકામાં ૨૦૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, પણ જિલ્લાના ખીજ ભાગમાં ૨૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. દક્ષિણમાં આવેલા જમખેડમાં વરસાદ નિયમિત પડે છે. હવા એકંદરે ઘણી ખુશકારક છે. શિઆળામાં હવા સુકી અને ઉત્સાહજનક છે, ઉનાળામાં ધામ બહુ થાય છે, અને ચોમાસામાં હવા સારી લાગે છે.

જમીન:—અકોલાના કુંગરાળ ભાગમાં ગોરાકુ જમીનમાં મોટાં ઝાડ ઊગે છે. ગોદાવરીની ખીણના ભાગની જમીન રસાળ છે. દક્ષિણના ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે, પણ સપાટ મેદાનની જમીન હલકી છે.

પાક:—અહીંયાં વધારેમાં વધારે જુવાર થાય છે, પછી બાજરી-નો પાક આવે છે. લોકો વિશેષ બાજરી ખાય છે. કપાસ, ઘઉં, ચણા અને તુવેર પણ થાય છે. પશ્ચિમ ભાગમાં ઘણાં જંગલો છે.

ધંધો:—કપાસ લોઢવાનું, તથા રૂની ગાંસડીઓ બાંધવાનું કામ વરસમાં થોડો વખત ચાલે છે. આ ઉપરાંત હાથવણાટનું કામ થાય છે. ખાંડ બનાવવાનું એક કારખાનું છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે.

અહમદનગર:—સિના નદી ઉપર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇ. સ. ૧૪૯૭માં આલ્ખણીવંશની એક શાખાના અહમદ નિઝામ-શાહે તે વસાવ્યું હતું. જ્યારે અકબરના દીકરા મુરાદે તેને ઘેરો ધાડ્યો હતો, ત્યારે વીરાંગના ચાંદખીખીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો. જુના વખતનો કોટ, ખાઈ, મહેલ અને મસ્જિદો જોવા લાયક છે. તે ઘાંડ-મનમાડ રેલવે પર આવેલું છે.

ખર્ડા:—એ ઐતિહાસિક શહેર છે. અહીં ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં મરેઠાએ નિઝામને હરાવ્યો હતો.

પુના જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર, દક્ષિણે નિરા નદી આવેલી છે અને તેની પેલી પાર ફલટણનું સંસ્થાન છે, અને પશ્ચિમે કોલાબા જિલ્લો છે,

કુદરતી રચના:—પશ્ચિમે પશ્ચિમઘાટના કુંગરાની હારને લીધે તે પહાડી છે. છેક પશ્ચિમનો ભાગ ઘણો ઉંચો નીચો અને ઢેકાઢગ્ગા-

વાળો છે. પશ્ચિમઘાટમાંથી ધણી નદીઓ નીકળે છે તે ભીમાને મળે છે. તેમાં ભીમા, મૂળા અને નીરા એ મુખ્ય નદીઓ છે. તેમનું પાણી ધણા કામમાં આવે છે. પશ્ચિમનો ભાગ ડુંગરાળ છે, ત્યાં અતિ-શય વરસાદ વરસે છે. પૂર્વનો ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, ત્યાંની જમીન સારી છે પણ વરસાદ ઘણો થોડો પડે છે.

આબોહવા:—વરસાદ શરૂઆતમાં પશ્ચિમમાં પડે છે, પછી અંદરના ભાગમાં આવે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં ભારે વરસાદ પડે છે, મધ્યમાં વરસાદ સાધારણ પડે છે, પણ પૂર્વમાં બરાબર વરસતો નથી. ઘાટ ઉપર લોણાવલામાં ૧૬૫", પુના શહેરમાં ૩૦", અને છેક પૂર્વના ભાગમાં ૨૦" વરસાદ પડે છે. ચોમાસામાં ઘાટ પાસે હવા ભેજવાળી છે અને તેથી તાવ આવે છે, પણ ઉનાળામાં ખુશનુમા લાગે છે. દરીઆના પવનને લીધે ગરમી ઓછી લાગે છે. પૂર્વમાં હવા સારી પણ ગરમ છે.

જમીન:—નદી આગળની જમીન પૂર્વ ભાગમાં કાળી છે. ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ફળદ્રુપ કાળી જમીન છે. ગોરાડુ જમીન પશ્ચિમમાં છે. તે ચોમાસાના પાકને માટે સારી છે. કાળી જમીન શિયાળુ પાકને માટે સારી છે; કારણ કે તેણે ચુસેલું પાણી વધારે વખત રહી શકે છે.

પાક:—જુવાર વધારેમાં વધારે થાય છે. પછી બાજરી, ચોખા, ચણા, ઘઉં અને ખંડીનો પાક થાય છે. નીરાની નહેરના પાણી વડે શેરડી સારી થાય છે. આ ઉપરાંત શાકભાજી પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે.

ઉદ્યોગ ધંધો:—અહીંનાં કાપડ વણવાનો ધંધો વિશેષ છે. રેશમી સાડી અને બીજાં કપડાં તથા કસબી વસ્તુઓનો ભારે વેપાર ચાલે છે. તેમજ ત્યાંનાં તાંબાપિત્તળનાં વાસણ પણ વખણાય છે. પુનામાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાની મીલ અને હાથ વણાટ માટે ઘણી સાજો છે. તળે ગામમાં કાચનું કારખાનું છે. ખંડાલા પાસે

શેતરંજીનું કારખાનું ચાલે છે. આ ઉપરાંત કાગળ અને ખાંડ બનાવવા-
નું કારખાનું છે. રવિવર્મા નામે પ્રખ્યાત ચિત્રકારની ચિત્રશાળા ત્યાં છે.

પુના:—તે મુખ્ય શહેર અને મધ્ય વિભાગની રાજધાની
દરીઆની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફીટું છે. તેથી ત્યાંની હવા સારી છે;
તેથી ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં ત્યાં રહે છે. પેશ્વાના વખતમાં
તે રાજધાનીનું શહેર હતું. ઉંચી કેળવણી માટે અહીંઆં જુદી જુદી
હાઈસ્કૂલો તથા ધણી કોલેજો છે. પાર્વતી ડુંગર, ગવર્નર સાહેબનો
મહેલ તથા બીજાં જુનાં ઐતિહાસિક સ્થળો જોવા લાયક છે.

ખડકી:—પુનાની પાસે ચાર ગાઉ પર આવેલું ગામ છે.
અહીંઆં ૧૮૧૭ માં પેશ્વા અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી.
હાલમાં ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.

લોણાવલા:—સહ્યાદ્રિના ભોરધાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે,
અહીંથી છએક માઈલ દૂર કાર્લોની પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધધર્મની પર્વતમાં
કોરી કાઢેલી ગુફાઓ જોવા લાયક છે. લોણાવલા પાસે બંધ ખાંધી
ત્રણ સરોવરમાં પાણી રોકવામાં આવ્યું છે. તે ટાંકીઓ સમુદ્રની
સપાટીથી ૧૭૨૫ ફુટ ઉંચી છે. પછી નળવાટે તેને લઈ જઈ
ખોપોલીના કારખાનામાં પાણીના જોસથી વીજળી ઉત્પન્ન કર-
વામાં આવે છે. તે વીજળી વડે ત્યાંથી ૪૩ માઈલ દૂર મુંબઈ શહે-
રની ધણી મીલો ચાલે છે. તે હિંદમાં નહિ પણ દુનીઆમાં મોટામાં
મોટું કારખાનું છે. ખંડાળા—હવા ખાવાની જગા છે.

સોલાપુર જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો અને નિઝામનું રાજ્ય;
પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને અકલકોટનાં રાજ્યો છે; દક્ષિણે વિજાપુર
જિલ્લો અને ઔંધ અને જતનાં સંસ્થાન; પશ્ચિમે ફલટણનાં રાજ્ય,
અને પુના તથા સતારા જિલ્લા આવેલા છે.

કુંદરતી રચના:—તેની પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર અને પૂર્વના કેટલાક ભાગમાં કુંગરો આવેલા છે. તે સિવાય બાકીના ભાગની જમીન સપાટ છે. તેમાં મુખ્ય નદી બીમા સહ્યાદ્રિના બીમા શંકર શિખરમાંથી નીકળે છે; અને નીરા, સીના વગેરે ઘણી નદીઓ તેની શાખાઓ છે.

આબોહવા:—માર્ચથી મે મહિના સિવાય બધા વખતમાં હવા ખુશકારક અને તંદુરસ્ત છે. ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. અને ધામ પુષ્કળ થાય છે; પણ રાત્રે ઠંડક લાગે છે. શિયાળામાં હવા સારી લાગે છે. વરસાદ થોડો પડે છે. સરેરાસ ૨૫ ઇંચ પડે છે. બાર્સીમાં કુંગર હોવાથી ૨૯ ઇંચ વરસાદ પડે છે.

જમીન:—નદીના કિનારા પાસે કાળી જમીન છે. ઉંચા ભાગનું જમીનતળ છાછડું છે, તેથી ત્યાં ધાસ થાય છે અને બીડને માટે તે કામમાં આવે છે. ખીણની સારી જમીનમાં ખેતી થાય છે. વરસાદ ઠીક પડે છે, ત્યારે પાક સારો ઉતરે છે.

પાક:—આ જિલ્લામાં વધારેમાં વધારે જુવાર થાય છે. પછી બાજરી, કપાસ, મગફળી, ચણા અને તુવેર થાય છે. ઉંચી જમીનમાં કસ નહિ હોવાથી ઝાડ થોડાં બે છે.

ધંધો:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ઉદ્યોગનાં મુખ્ય સ્થળ સોલાપુર અને બાર્સી છે. તે ૩ અને સુતરને માટે જાણીતાં છે. સોલાપુર આખા ઈલાકામાં ત્રીજા નંબરનું ઉદ્યોગનું સ્થળ છે. તેનો મિલઉદ્યોગ પ્રખ્યાત થયો છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે કપાસ લોઢવાનાં તથા ૩ની ગાંસડી બાંધવાના સંચા છે. હાથવણાટનું કામ પણ ઠીક થાય છે.

સોલાપુર:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆ કિનારેથી ૧૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે. મધ્ય વિભાગમાં પુનાથી બીજા નંબરનું આ શહેર છે. અહીં જૈન લોકોનાં દહેરાં જોવા લાયક છે. આત્મજીવંશના સ્થાપનાર હસનગંગુએ બંધાવેલો કિલ્લો જોવા જોવો છે. સુતરાઉ કાપડ વણવાની સાત મીલો છે. શહેર પાસેના તળાવમાંથી નહેરો ખોદી ખેતરોને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

પંઢરપુર:—ભીમા નદી પર પંઢરી વિહોળાની જાત્રાનું ધામ છે. તુકારામ, નામદેવ વગેરે સંત પુરુષો અહીંયાં રહ્યા હતા, તેથી તે વધારે પવિત્ર ગણાય છે. અહીંયાં કાર્તિકી, ચૈત્રી, અને અષાઢી એકાદશીએ મોટા મેળો ભરાય છે.

ખાસી:—તે તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે. કપાસ અને તેલી બીજાંના વેપારના મથક તરીકે જાણીતું છે.

સતારા જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે ભોર અને ફલટણના રાજ્યો અને નીરા નદી છે. તે પુનાને સતારાથી જુદો પાડે છે. પૂર્વમાં સોલાપુર જિલ્લો, ઔઘ અને જતનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણે વાણા નદી છે. તે સતારાને કોલ્હાપુર અને સાંગલી સંસ્થાનથી જુદો પાડે છે. પશ્ચિમે કોલાબા અને રતનાગિરિ જિલ્લાઓ આવેલા છે.

કુદરતી રચના:—વાયવ્ય ખુણામાંનું મહાબળેશ્વરનું શિખર ૫,૦૪૦ ફીટું આવેલું છે. સહ્યાદ્રિ પર્વતની મુખ્ય હાર દક્ષિણમાં ૬૦ માઈલ સુધી આવેલી છે. બીજી મહાદેવ ડુંગરની હાર છે. આ ડુંગરાનાં શિખરો જિલ્લામાં છુટાંછવાયાં આવેલાં છે, અને તેથી જે ખીણો થઈ છે તેમાંથી વહેતાઓ નીકળે છે તેની કૃષ્ણા નદી બની છે. પૂર્વ અને મધ્યનો ભાગ રસાળ છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરનો ભાગ પહાડી છે.

આ જિલ્લામાં બે મુખ્ય નદીઓ છે. ભીમા અને કૃષ્ણા. કૃષ્ણાને છ નદીઓ મળે છે. તેઓમાં ભીમા, નીરા અને સીના મુખ્ય છે.

આબોહવા:—પૂર્વ ભાગમાં ગરમી વિશેષ લાગે છે, પણ ઘાટ આગળ દરીઆઈ પવનને લીધે હવા માફકસર હોય છે. શિયાળામાં ગરમી ૫૮° અને ઉનાળામાં ૧૦૦° હોય છે.

વાઈમાં વરસાદ ૩૦ ઈંચ પડે છે, સતારામાં ૪૦ ઈંચ અને પશ્ચિમઘાટનાં શિખર પર ૧૫૦ ઈંચ પડે છે. સપાટ મેદાનમાં ૨૫ ઈંચ પડે છે.

જમીન:—નદીના કિનારાના પ્રદેશમાં કાળી જમીન છે. કૃષ્ણાની ખીણ ધણી પહોળા છે અને તે બહુરસાળ છે. પશ્ચિમઘાટની તળેટીની જમીન ખડકાળ છે. નદીના મૂળ આગળની ખીણની જમીન ગોરાકુ છે અને તેમાં ડાંગરનું વાવેતર પુષ્કળ થાય છે.

પાક:—ડુંગરના નીચા પ્રદેશમાં ડાંગરનું વાવેતર થાય છે, અને ઉંચી જગામાં બાજરી થાય છે. આ જિલ્લામાં વધારેમાં વધારે જી-વારનો પાક થાય છે. પછી બાજરી, મગફળી, ચણા, ઘઉં અને ડાંગર એ મુખ્ય પાક થાય છે. અહીંનાં જંગલોમાં સુખડનાં ઝાડ બિગે છે.

ઉદ્યોગ-ધંધા:—ખેતીનો મુખ્ય ધંધો છે. હાથના વણાટનું કામ ઘણું ઠેકાણે થાય છે. અહીંયાં દીવાસળી અને કાચનાં કારખાનાં છે.

સત્તારા:—કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલું છે અને જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૨૩૦૦ ફુટ ઉંચું છે, તેથી હવા ઠંડી અને ખુશકારક છે. તે શિવાજીના વંશના રાજાઓની રાજધાનીનું શહેરહતું. ૧૮૪૮માં આ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. રાજના વંશજોને જાગીર અને પેન્સન મળે છે. અસલના વખતમાં તેને સત્તર દરવાજા હતા તે ઉપરથી તેનું નામ સત્તારા પડ્યું છે. તેનો કિલ્લો જોવા લાયક છે.

મહાબળેશ્વર:—એ પશ્ચિમઘાટનું શિખર છે. તે ધણું ઉંચું (૫૦૪૦) હોવાથી હવાખાવાનું સ્થળ બન્યું છે. આપણા ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં અહીંયાં રહે છે. દક્ષિણ મરાઠા રેલવેના વડાર સ્ટેશનથી તે ૪૦ માઈલ દૂર છે. પુનાથી પગ રસ્તે તથા મોટરમાં પણ જવાય છે. ઘણા પૈસાદાર લોકો અને અમલદારો ત્યાં ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે.

પંચગાની:—એ સહ્યાદ્રિનું શિખર ૪૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. મહાબળેશ્વરની માફક તે પણ હવાખાવાનું સ્થળ છે. ગોરા લોકોના તથા પૈસાદારના છોકરાઓને લાણાવવા માટે અહીંયાં શાળાઓ છે.

દેશી રાજ્યો

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા જિલ્લા મધ્યવિભાગમાં આવેલા છે. તેમાં ગુજરાતની માફક મોટાં દેશીરાજ્યો આવેલાં નથી. તે રાજ્યો નાનાં હોવાથી તેના ઉપર જિલ્લાનો કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે.

મેવાસી રાજ્યો:—નર્મદા અને તાપીની વચ્ચેમાં ખાનદેશ જિલ્લાના વાયવ્ય ખુણામાં આ રાજ્યો આવેલાં છે. તે ડુંગરાળ અને જંગલવાળો ભાગ હોવાથી લોકોનો આધાર જંગલની પેદાશ ઉપર છે. મહુડાં, મધ, લાખ અને ઈમારતી લાકડાં એ ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ છે. લોકો બીલ જાતના છે. ખાનદેશ જિલ્લાનો કલેક્ટર તેનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

સુરગણા:—એ ડાંગની દક્ષિણે આવેલું રાજ્ય છે. તે પહાડી અને જંગલનો પ્રદેશ છે. ઈમારતી લાકડાં અને ડાંગર તેની મુખ્ય પેદાશ છે. તેના ઉપર નાશિકના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

સતારામાં શિવાજીના વંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમના તાખાના સરદારને નીચે પ્રમાણે જગીર આપવામાં આવી હતી, તેથી તે સતારા જગીર તરીકે ઓળખાય છે.

સોર:—આ જગીર પુના જિલ્લામાં આવેલી છે. જગીરદાર આહિણુ છે. તે પંત સચિવના નામથી ઓળખાય છે. તેની જમીન ડુંગરાળ છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, તલ અને નાગલી છે. તેના ઉપર પુનાનો કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે.

ઝૈંધ:—સતારા અને સોલાપુર વચ્ચે આ જગીર આવેલી છે. જગીરદાર આહિણુ છે. તે પંત પ્રતિનિધિના નામથી ઓળખાય છે. તે પર સતારાનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

ફલદણ:—આ જગીર સતારા જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલી છે. તેનો રાજા રજપુત છે. તે નિખાળકરના નામથી ઓળખાય છે. તે

સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. ત્યાં પથરની સુંદર મૂર્તિઓ કાતરવામાં આવે છે.

અકલકોટ:—આ જગીર સોલાપુર જિલ્લાના અગ્નિ ખુણામાં આવેલી છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલે કુટુંબનો જાતે મરાઠા છે. તેના ઉપર સોલાપુરના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

કર્ણાટક

સામાન્ય વર્ણન.

કર્ણાટકમાં બેલગામ, વિજપુર, ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લાઓ આવેલા છે. તે ઉપરાંત કોલ્હાપુરનું મોટું રાજ્ય તેમાં છે. પશ્ચિમ-ઘાટની તળેટીમાં ઘાડાં જંગલો આવેલાં છે, તેથી તેની પૂર્વ બાજુના જિલ્લાઓમાં ઉત્તરના મેદાન કરતાં વધારે અને નિયમિત રીતે વરસાદ વરસે છે. કાનડા જિલ્લાનો ઉત્તર ભાગ ઘણે ઠેકાણે જંગલોથી ભરપુર છે. વિજપુર જિલ્લા સિવાય આખા કર્ણાટક પ્રાંતમાં જંગલો છે, અને ભરપુર પાણીને લીધે સારાં ખેડાએલાં ખેતરો જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમઘાટમાં ન્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે ત્યાં ડાંગર થાય છે. સપાટ પ્રદેશમાં ન્યાં માફકસર વરસાદ આવે છે ત્યાં ઘઉં, જુવાર અને કપાસનો પાક થાય છે. પશ્ચિમઘાટની હાર કર્ણાટકમાં વધારે તુટેલી છે; તેથી કેટલીક નદીઓ પૂર્વમાં વહેવાને બદલે પશ્ચિમમાં વહેલી છે.

કુદરતી રચના:—આ ભાગમાં દરીઆ અને પર્વત વચ્ચેની પટ્ટી સાંકડી થાય છે. પશ્ચિમના જિલ્લાઓની જમીન ડુંગરાળ છે, પણ પૂર્વનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. ત્યાંની જમીન કાળી અને રસાળ છે.

પશ્ચિમઘાટમાંથી ભીમા અને કૃષ્ણા બે મોટી નદીઓ નીકળે છે. વિજપુર જિલ્લામાં ડ્રોણ; ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા બેલગામ જિલ્લામાં; અને તુંગભદ્રા ધારવાડ જિલ્લામાં વહે છે. પશ્ચિમ તરફ

વહેતી નદીઓ નાની અને જોશબંધ વહેનારી છે. તેમાં શિરાવત્તી મુખ્ય છે. તેના પાણીથી થતો ગેરસંસ્થાનો ધોધ તેમજ બેલગામનો ગોકાકનો ધોધ જોવા લાયક છે.

આબોહવા:—અરબી સમુદ્રમાંથી વાતા બેજવાળા ચોમાસાના પવનો પ્રથમ કાનડા આગળ વરસાદ લાવે છે; પછી ધીમે ધીમે ગુજરાત તરફ વરસાદ વરસે છે. જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ દક્ષિણ કરતાં ઓછો વરસાદ આવે છે. છેક દક્ષિણે ભટકળમાં ૧૫૦ ઈંચ વરસાદ આવે છે. રત્નાગિરિ જે ભટકળથી ઉત્તરમાં ૨૦૦ માઇલ દૂર આવેલું છે, ત્યાં ૯૬ ઈંચ વરસાદ પડે છે. તેનાથી અલિયામ ૧૦૦ માઇલ ઉપર છે ત્યાં ૮૬ ઈંચ, તથા થાણા જિલ્લાના ઉમરગામમાં ૬૨ ઈંચ વરસાદ પડે છે. કિનારાના કરતાં ઘાટ ઉપર કે તેની પાસે આવેલી જગામાં વરસાદ વધારે પડે છે. રત્નાગિરિ ૯૬", અલિયામ ૮૬", માહીમમાં ૬૨" ઈંચ પડે છે; ત્યારે તેની નજીકનાં સંગમેશ્વર લોણાવલા, અને ધગતપુરીમાં અનુક્રમે ૧૪૧, ૧૬૮ અને ૧૩૦ ઈંચ પડે છે. પશ્ચિમઘાટની પશ્ચિમ બાજુએ પુષ્કળ વરસાદ પડે છે, પણ તે ઓળંગીને આગળ જઈએ છીએ તો પૂર્વમાં બહુ ઓછો વરસાદ જોવામાં આવે છે. ચોમાસામાં ઋતુ ખુશકારક અને ઉત્સાહજનક હોય છે. ત્યાં શિઆળો આનંદજનક છે. ઉનાળામાં દરીઆઈ પવનને લીધે તાપ લાગતો નથી.

પાક:—વિળપુર અને ધારવાડની કાળી જમીનમાં ઘઉં, કપાસ અને જુવાર સારાં થાય છે. ડુંગરા આગળની જમીનમાં બંટી વગેરે હલકું અનાજ થાય છે. વાયવ્ય ભાગની ખીણોની ગોરાડુ જમીનમાં ડાંગર પકવવામાં આવે છે. નદીઓના તટમાં ઉનાળામાં ડાંગર થાય છે. બેલગામ અને ધારવાડની જમીન મોટે ભાગે રસાળ છે. કાનડાના ડુંગરના ભાગમાં મશાલાનું વાવેતર થાય છે. દરીઆકિનારા પર નાળિયેરી, કેળ અને સોપારીનાં ઝાડ હોય છે.

ઉદ્યોગ:—મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. તે ઉપરાંત કાથાનાં દોરડાં.

ખનાવવાનો, સાદી ગૂંથવાનો, કાચની બંગડી અને ધાબળાઓ ખનાવવાનો ઉદ્યોગ ત્યાં ચાલે છે. રત્નાગિરિ અને કાનડામાં કચકડા અને શીંગડાંની સુંદર વસ્તુઓ ખનાવવામાં આવે છે. કિનારા પાસેના લોકો માછલાં પકડી બહાર ગામ મોકલે છે.

આ પ્રાંતમાં મુંબઈ અને કરાંચી જેવું સારામાં સારું બંદર કારવારનું છે. વિજયદુર્ગ અને આમંગોવા સારાં બંદર છે. અલિબાગ, રત્નાગિરિ, માલવણ, વેંગુર્લા, અંકોલા, કુમટા અને હોનાવર બીજાં બંદરો છે.

રાજ્યવહીવટ:—વિજયપુર, બેલગામ, ધારવાડ, કાનડા એ ચાર જિલ્લા કર્ણાટકમાં આવેલા છે; પણ કોંકણ પ્રદેશના રત્નાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લા સાથે લઈને તેને દક્ષિણ વિભાગ ગણ્યો છે. તેનો રાજ્યવહીવટ દક્ષિણ વિભાગના કમિશ્નર કરે છે. તેનું સદર સ્ટેશન બેલગામ છે.

બેલગામ જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે મીરજ અને જતનાં રાજ્યો; ઈશાનમાં વિજયપુર જિલ્લો; પૂર્વમાં જમખેડી, મુઘોબ અને કોલ્હાપુર; દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, ઉત્તર કાનડા અને ગોવાનું રાજ્ય છે; પશ્ચિમે સાવંતવાડી અને કોલ્હાપુરનાં રાજ્યો છે. આ જિલ્લાની લદમાં દેશી રાજ્યો ભેળસેળ થએલાં છે.

કુદરતી રચના:—આ જિલ્લાની જમીન સપાટ મેદાનની છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે નાના ટેકરાની હાર જોવામાં આવે છે. તેનો દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો ભાગ ઉંચામાં ઉંચો છે. ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ ખુલ્લો સપાટ હોવાથી ત્યાં ખેતી સારી થાય છે; પણ દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો અને કેટલીક જગાએ ઘાડાં જંગલો છે. ઉત્તરમાં કૃષ્ણા વહે છે. ઘટપ્રલા મધ્યમાં અને મળાપ્રલા દક્ષિણમાં વહે છે.

આબોહવા:—ત્યાં તાપ ધણો ઓછો પડે છે. તે ફરીઆની સપાટીથી ઉંચો છે અને ફરીઆની લહેરો આવવાથી ત્યાંની હવા ખુશકારક અને તંદુરસ્ત છે. બેલગામ શહેરમાં ૫૦" વરસાદ પડે છે, પણ પૂર્વના ભાગમાં ૨૫" છે.

જમીન:—મુખ્યત્વે બે જાતની છે. (૧) ગોરાકુ, અને (૨) કાળી. ગોરાકુ જમીન પશ્ચિમે માલમ પડે છે. ધણોખરો સપાટ ભાગ કાળી જમીનનો છે. પૂર્વે બાબુએ ગોકાકની પૂર્વમાં તે ધણી રસાળ છે.

પાક:—વધારેમાં વધારે જુવાર થાય છે. પછી કપાસ બાજરી, ઘઉં, ડાંગર અને તુવેરનો પાક આવે છે. જંગલમાંથી ઈમારતી લાકડું, સુખડ, હરડ, બળતણ, વાંસ અને ઘાસચારો મળે છે. જંગલની આવક સારી છે.

ઉદ્યોગવ્યવસાય:—ખેતી ઉપરાંત હાથુવણાટનો મોટો ધંધો ત્યાં ચાલે છે. રંગાટી અને ચામડાં કમાવવાનું કામ જિલ્લામાં બધે ચાલે છે. બેલગામમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ તથા પિત્તળ ઉપર નક્કશી કામ સારું થાય છે. લાખની વસ્તુઓ અને બંગડીઓ પણ થાય છે.

વસ્તી, ભાષા:—(૯,૫૨,૯૯૬) તેમાં હિંદુ એટલે લિંગાયત બ્રાહ્મણની વસ્તી વિશેષ છે. મરાઠી અને કાનડી બંને લોકભાષા છે; પણ કાનડી ઘણા લોકો બોલે છે.

બેલગામ:—જિલ્લાનું અને વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં લક્કરી છાવણી છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું આવેલું છે, તેથી ત્યાંની હવા ઠંડી છે. તેનું મૂળ નામ વેલુગ્રામ (વેલુ=વાંસ) છે; કારણકે ત્યાં વાંસ પુષ્કળ થાય છે.

ગોકાક:—એ ઘટપ્રભાને કિનારે આવેલું છે. તેની પાસેનો ધોધ જોવા લાયક છે. તેનું પાણી ૧૭૬ ફુટની ઉંચાઈથી પડે છે. તેમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરી પાસેની કાપડ વણવાની મીલ ચલાવવામાં આવે છે. અહીંનાં રમકડાં વખણાય છે; માણસ, દેવ, ફળ અને શાકના જુદા જુદા આબેહુબ નમુના થાય છે.

અથણી:—અહીંથી ધાબળા અને સુરોખાર બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે કિનારા પરની પેદાશ ડાંગર, નાળિયેર અને માછલાં છે.

વિજપુર.

સીમા:—ઉત્તરે ભીમા નદી વહે છે, તેનાથી શેલાપુર જિલ્લો અને અકલકોટનું રાજ્ય જુદું પડે છે. પૂર્વ અને અગ્નિખુણામાં—નિજમનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે—મલપ્રભા નદી તેને ધારવાડ જિલ્લાથી જુદો પાડે છે. પશ્ચિમમાં—મુઘોળ, જમ ખિંડી અને જતનાં રાજ્યો આવેલાં છે.

કુદરતી રચના:—ઉત્તરનો ભાગ વેરાન અને ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. ત્યાંની ખીણમાં મુખ્યત્વે ખેતી થાય છે. બાજરી અને જુવાર ત્યાંનો મુખ્ય પાક છે. મધ્યનો ડ્રોણ નદીનો ખીણનો ભાગ રસાળ છે. તેમાં ઘઉં, કપાસ, અળસી અને જુવાર થાય છે. સપાટ ભાગમાં કાળી ફળદ્રુપ જમીન છે. દક્ષિણમાં કૃષ્ણાના કાંપથી બનેલો ભાગ રસાળ છે. તેમાં ઘઉં, જુવાર અને કપાસ થાય છે. તેમાં ભીમા, ડ્રોણ, કૃષ્ણા, ધટપ્રભા અને મલપ્રભા મોટી નદીઓ છે ને તેમાં બારે માસ પાણી રહે છે.

આબોહવા:—બહામીમાં ટુંકી ઝાડી હોવાથી હવા સારી નથી; પણ ખીજ બધા ભાગની હવા સુકી અને તંદુરસ્ત છે. ઉનાળામાં વધારે તાપ (૧૦૦°) લાગે છે. વરસાદ થોડો પડે છે.

પાક:—અહીં વધારેમાં વધારે જુવાર થાય છે. પછી કપાસ, ઘઉં, બાજરી, અળસી અને ચણાનો પાક આવે છે. જમીન ખડકવાળી હોવાથી જંગલમાં ઝાડી થોડી અને ટુંકી થાય છે.

ધંધો:—મુખ્ય ધંધો કપાસ લોઢવાનો અને રૂની ગાંસડી બાંધવાનો છે. તે ઉપરાંત વણાટકામ અને ખાણમાંથી પત્થર કાઢવાનો ધંધો ચાલે છે. સાલ્લા તથા સાડીઓ વણવાનો ઉદ્યોગ મોટો છે,

તેમ ગામડી કાપડ અને ધાબળાઓ પણ થાય છે. તાંબાપિત્તળનાં વાસણુ પણ ત્યાં બનાવવામાં આવે છે.

વિજયપુર:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર, દરીઆની સપાટીથી લગભગ બે હજાર ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. જો કે તે દરીઆથી દૂર છે, તોપણ ત્યાં ઉનાળામાં ગરમી લાગતી નથી. બ્રાહ્મણીવંશના આદિલશાહી પાદશાહના વખતમાં તે રાજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાં જુનાં મકાનો જોવા લાયક છે. જેવાં કે ગોળ ધુમટ, મસજીદો, મહેલ વગેરે. સુલતાન મહમદ પાદશાહની કબર પરના રાજા ઉપર ચણાવેલા ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ છે. તેની ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ અને જડાઈ ૧૦ ફુટ છે. ત્યાંની મલિકે મેદાન નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ જોવા લાયક છે. અહીં શેતરંજી અને દેશી જોડા સારા બને છે.

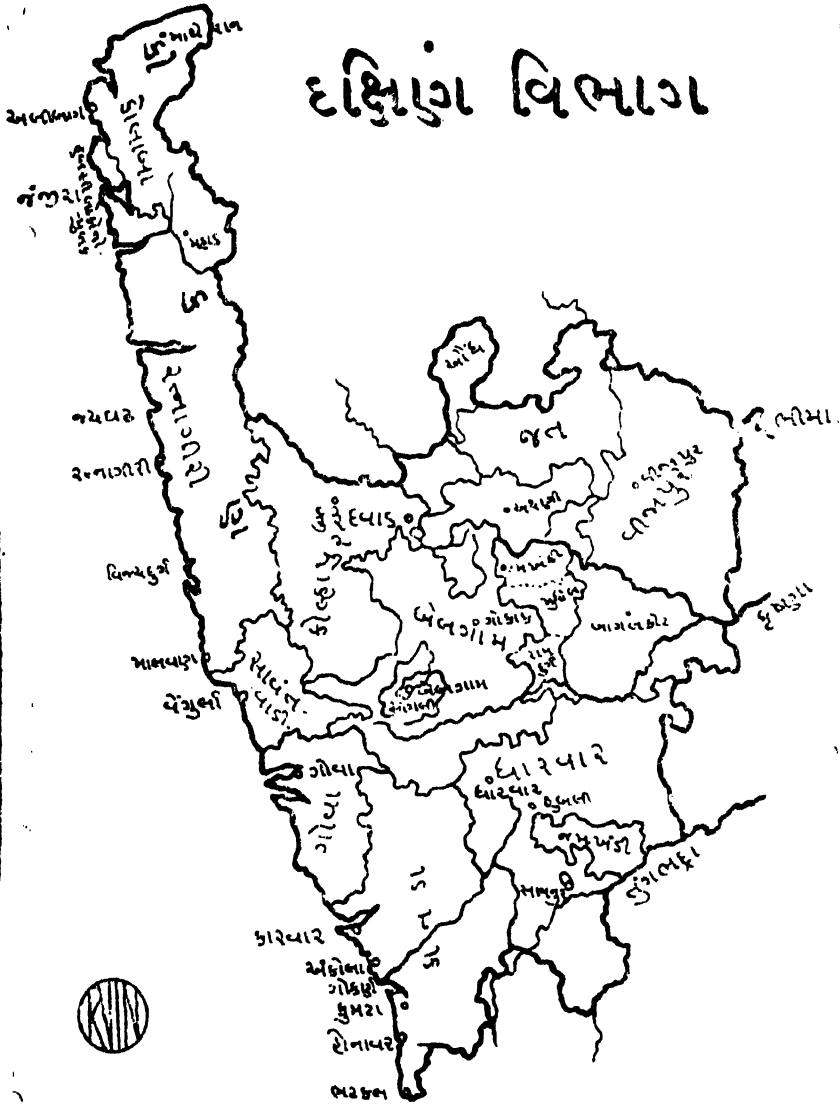
ધારવાડ જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે બેલગામ અને વિજયપુરના જિલ્લા છે; પૂર્વમાં નિજમનું રાજ્ય અને તુંગભદ્રા નદી અને તેની પેલી પાર મદ્રાસ પ્રલાકનો બેલારી જિલ્લો છે; દક્ષિણે મહેસુરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમમાં ઉત્તર કાનડાનો જિલ્લો છે.

કુદરતી રચના:—પશ્ચિમના જંગલોવાળા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વરસાદની તાણુ ભાગ્યેજ પડે છે. તેમાં ચોખ્ખા, ખાવટો અને જીવાર થાય છે. ઉત્તરનો ભાગ સપાટ મેદાન છે; તેમાં દુકાળનો ભય વિશેષ રહે છે. વરસાદ સારો પડે છે ત્યારે તેમાં જીવાર, કપાસ, ઘઉં અને તેલીબીયાં થાય છે. મધ્યના ભાગની જમીન કસદાર ગોરાડુ છે; જ્યારે વરસાદ વિશેષ હોય છે ત્યારે તેમાં ડાંગર થાય છે.

આબોહવા:—પૂર્વના વેરાન મેદાન અને પશ્ચિમના જંગલો વચ્ચે બેજવાળી હવા છે. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં હવા ખુશકારક અને તંદુરસ્ત છે. છેક પશ્ચિમ તરફ શિયાળામાં રોગી હવા હોય છે.

દક્ષિણ વિભાગ

પૂર્વમાં હવા ધણું કરીને સૂકી અને ખુશનુમા હોય છે. આ બ્રહ્મામા ચોમાસું જુનથી ડિસેમ્બર સુધી ચાલે છે અને વરસાદ સારો પડે છે.

પાક:—આ જિલ્લામાં જુવાર અને કપાસ વિશેષ થાય છે. ત્યાંની કાળી જમીનમાં કપાસનું વાવેતર ઘણું થાય છે. ઘઉં, ડાંગર, ખંટી અને ચણા પણ થાય છે. સુખડનાં ઝાડ ત્યાં બહુ થાય છે.

ઉદ્યોગ ધંધો:—સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો ધંધો ઘણા ગામમાં ચાલે છે. ઝીણાં સુંદર કપડાં પણ થાય છે. વળી સરસ શેતરંજી થાય છે. ધારવાડ શહેરમાં કાચની બંગડીઓ થાય છે. હાથવણાટનું કામ ઘણું ઠેકાણે થાય છે. સુતરાઉ કાપડ વણવાની અને સુતરની બે મિલો છે. ૩ એ મુખ્ય નિકાસની વસ્તુ છે.

ધારવાડ:—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે રૂના વેપારનું મોટું મથક છે. ધારવા નામના સરદારે અંધાવેલો જુના વખતનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. તે ઉપરથી શહેરનું નામ ધારવાડ પડેલું છે. તેમાં ઉંચા શિક્ષણ માટે કૉલેજ છે. આ શહેરના કેદખાનામાં શેતરંજી અને નેતરની ખુરશીઓ થાય છે.

હુબલી:—આ જિલ્લાનું મોટું શહેર અને વેપારનું મુખ્ય મથક છે. તેમાં સુતરાઉ કાપડ વણવાની બે મિલો છે. અહીં રેશમી કાપડ, તાંબાના વાસણ, અનાજ, મીઠું વગેરેનો વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. તે રેલવેનું જંકશન છે અને ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.

કાનડા જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે બેલગામ જિલ્લો, પૂર્વમાં ધારવાડ અને મહેસુરનું રાજ્ય, દક્ષિણે દક્ષિણ કાનડા, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને વાયવ્ય ખુણામાં ગોવાનું રાજ્ય આવેલું છે.

કુદરતી રચના:—તેમાં બે જાતની જુદી જુદી જમીન છે. એક પશ્ચિમ ધાટના ઉચ્ચ પ્રદેશની, અને બીજી નીચાણના પ્રદેશની જમીન છે.

કિનારા પરના પ્રદેશનું સાંકડું પાંચથી દસ માઇલ પહોળું સપાટ મેદાન છે. તેમાં ડાંગર અને નાજિએર પુષ્કળ થાય. જેમ જેમ પશ્ચિમઘાટ તરફ જઈએ છીએ તેમ ઘીચ જંગલોથી છવાએલા ડુંગરો અને ખીણો આવે છે. ઘાટ પાસેના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઘણાં ખરોટાં જંગલો છે. દક્ષિણના ભાગમાં તેજનાના ઘણા બગીચા છે. પૂર્વના ભાગમાં વાવેતર વધારે માલમ પડે છે.

તુંગલદ્રાની શાખા વર્ધા પૂર્વ બાજુએ વહે છે. પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીમાં ઉત્તરમાં કાલિંદી અને દક્ષિણમાં શિરાવતી છે. શિરાવતી નદીનું પાણી ૮૩૦ ફુટ ઉંચી ટેકરી પરથી પડે છે તેથી ગેરસપ્પાનો ધોધ બને છે.

આબોહવા:—કિનારા પરની હવા ભેજવાળી છે પણ એકંદરે તંદુરસ્ત છે. પણ જંગલના ભાગમાં પાણી ભરાઇ રહેવાથી ટાઢીઆ તાવનો રોગ ચાલે છે. આ જિલ્લામાં દરીઆના ઠંડા પવનને લીધે ઉનાળામાં તાપ લાગતો નથી. વરસાદ નિયમિત અને પુષ્કળ પડે છે. કિનારા પરના દક્ષિણના પ્રદેશમાં વરસાદ અતિશય પડે છે. ભટકળમાં ૧૫૬ ઇંચ અને પશ્ચિમઘાટનાં શિખરો પર ૩૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, અને પૂર્વમાં કેટલીક જગાએ ૫૬ ઇંચ પડે છે.

જમીન:—કિનારા પર રેતાળ મેદાનમાં, નદીના લાઠા અને ખીણોમાં ખેતી થાય છે. રેતાળ જમીનમાં નાજિએરનાં અને કાથાનાં ઝાડ પુષ્કળ જોવાય છે.

પાક:—વધારેમાં વધારે ચોખાનો પાક છે. પછી નાજિએર, શેરડી, બંટી, ચણા અને આ મગફળીનો પાક આવે છે. આ ઉપરાંત તેજનો (મરી), શેરડી તથા ફળફળાદિ પુષ્કળ થાય છે. ત્યાં જંગલો ઘણાં છે, અને ઇમારતી લાકડું ઘણું વેચવામાં આવે છે.

ધંધા:—જંગલની પેદાશ ઉપરાંત મુખ્ય ધંધો માછલાં પકડવાનો છે. કુમટાસ ને સીરસ્ત તાલુકામાં સુખડનું કારીગરીનું કામ

ઉમદા જાતનું થાય છે. કેટલાક માણસો કાથો બનાવે છે. સોપારી, ઈમારતી લાકડું અને તેજનો બહાર ગામ જાય છે.

કારવાર:—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. વળા તે સાઈ બંદર છે. કારણ કે ત્યાં તેના બારામાં વહાણો સહિસલામત રહી શકે છે. તે ઈલાકાનું ત્રીજા નંબરનું બંદર છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના વખતમાં અહીંથી તેજનો યુરોપ જતો હતો.

ગોકર્ણુ:—હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં દ્રાવિડ ઢળનું શિવનું દેવાલય છે. શિવે રાવણને આપેલું લિંગ આ દહેરામાં છે.

દેશી રાજ્યો

કર્ણાટકમાં મોટું રાજ્ય કોલ્હાપુરનું છે. શિવાજી મહારાજના વંશની મોટી શાખા સતારામાં રાજ્ય કરતી હતી, અને નાની શાખાના વંશના રાજ્યો અહીંયાં રાજ્ય કરે છે. તેની પશ્ચિમમાં પશ્ચિમવાટના ડુંગરો ઉપર ધાડાં જંગલો છે. તેમાં સાગ પુષ્કળ થાય છે. પૂર્વ બાગની જમીન રસાળ છે. તેમાં ડાંગર, જુવાર અને શેરડી મુખ્ય પાક થાય છે. સુતર તથા બિનનાં બાડાં કપડાં તથા માટીનાં વાસણુ અહીં થાય છે. તેની રાજધાની કોલ્હાપુર છે. ત્યાં રાજને સલાહ આપવા સાઈ રેસિડેન્ટ રહે છે. તેમાં સુતરાઉ કાપડની એક મિલ છે. તથા મહાલક્ષ્મીનું મોટું પ્રાચીન મંદિર છે.

દક્ષિણ મરાઠા જગીર

સાંગલી, મીરજ-વડી શાખા અને નાની શાખા, કુરુંદવાડ-વડી-શાખા અને નાની શાખા, અને જમખોડી એ છ રાજ્યો દક્ષિણ મરાઠા જગીર તરીકે ઓળખાય છે. કોલ્હાપુરનો રેસિડેન્ટ તેમના પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. આ છ જગીર પટવર્ધન

નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે. સૌથી મોટું રાજ્ય સાંગલીનું છે. તેમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિત્રો થાય છે. ઉંચા શિક્ષણ માટે ત્યાં એક કોલેજ છે. આ છ રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં બે રાજ્યો છે. મુઘોળ અને રામદુર્ગ. મુઘોળની જગીર ભોંસલે વંશના મરાઠા રાજ્યકર્તા ધોરપડેના તાબામાં છે. રામદુર્ગની જગીરદાર ભાવે વંશનો બ્રાહ્મણ છે.

બીજાં રાજ્યો

જત અને ડફલાપુર:—આ બે જગીર એક રાજ્યકર્તાના હાથમાં છે. આ રાજ્યો ઉપર વિજયપુરનો કલેક્ટર પોલીટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે.

સાવનુર:—નાનું મુસાલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવેલું છે. ધારવાડનો કલેક્ટર તેનો પોલીટિકલ એજન્ટ છે.

સ્વતંત્ર-રાજ્ય-ફિરંગીનું

કાનડા અને રત્નાગિરિ જિલ્લા વચ્ચે આ રાજ્ય આવેલું છે. આજથી ત્રણસો વર્ષ ઉપર પોર્ટુગલમાંથી ફિરંગી લોક વેપાર કરવા આવ્યા હતા. તેમણે થોડા વખતમાં હિંદના પશ્ચિમ કિનારા પરનો ધણો મુલક વેપાર માટે તાબે કર્યો હતો. હાલમાં તેમનું રાજ્ય ગોવામાં છે. તેની ભૂમિરચના કાંકણના પ્રદેશ જેવી છે. તેમાં મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાળિયેર, સોપારી અને મીઠું છે. તેમાં રેલ્વે આવેલી છે અને તે માર્ગેમાંવ સુધી જાય છે.

ગોવા:—હિંદના ફિરંગી સંસ્થાનની રાજધાની છે. ફિરંગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. જુનું ગોવા તેનાથી પાંચ છ માઇલ દૂર છે. ગોવા બંદર છે. તેનું જુનું નામ પંજીમ છે.

મુંબઈ

મુંબઈ એ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર છે. તેનું નામ મંબાદેવી ઉપરથી પડ્યું છે. તે એક બેટ ઉપર આવેલું છે. તેની અને સાષ્ટિ બેટ વચ્ચે ખાડી આવેલી છે તે ઉપર પૂલ બાંધીને ત્યાં રેલ્વે લઈ જવામાં આવી છે. તેનો વિસ્તાર ૨૪ ચો. મા. છે. તેમાં ૧૨ લાખ માણસની વસ્તી છે. તે હિંદુસ્તાનનું ભવ્ય શહેર છે. પશ્ચિમહિંદનાં કરાંચી, કારવાર, અને મુંબઈ એ સારાં બંદરો છે, પણ મુંબઈ એ આખા હિંદમાં પહેલા નંબરનું બંદર છે; કારણ કે વાંકા અખાતને લીધે તેના બારામાં ભરચોમાસામાં કે બીજી કોઈ પણ ઋતુમાં વહાણો અને આગબોટો સહીસલામત રહી શકે છે. બંદરના કિનારા ઉપર ડક્કાની અને ગોદી-ઓની લાંબી હાર આવેલી છે. બારામાં ધણી આગબોટો લંગર નાખી પડી રહે છે. આ બંદરનો હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરો સાથે તેમજ બીજા દેશો જોડે પણ ધમધોકાર વેપાર ચાલે છે.

ગુજરાત, વરાડ અને દક્ષિણમાં જે કપાસ થાય છે તે ઘણો-ખરો મુંબઈ આવે છે. ત્યાં તેનું સુતરાઉ કાપડ વણવામાં આવે છે. ત્યાં ૮૧ મિલો છે. ત્યાં બેજવાળી હવા હોવાને લીધે સુતરનો તાર વૂટ્યા સિવાય લાંબો થઈ શકે છે.

તેનાં મકાનો સુંદર છે, તેમજ રસ્તા પણ પહોળા અને પાકા છે. ભવ્ય મકાનો તથા શહેરની જાહેજલાલી જોઈ પરદેશી માણસો અચંબો પામે છે. ત્યાં ઉંચી શિક્ષણ માટે મોટી કોલેજો અને હાઈ-સ્કૂલો છે. ઉંચી કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખનાર તથા માર્ગદર્શક તરીકે ત્યાં વિદ્યાપીઠ છે. ફક્ત કરાંચી સિવાય યુરોપ જવાઆવવા માટે આના સિવાય પાસેનું એકે બીજું બંદર નથી. બારાની પાસે ધારાપુરી અને એલિફન્ટ ટાપુ આવેલા છે. તેમાં જુના વખતનાં કોતરી કાઢેલાં દહેરાં તથા બૌદ્ધધર્મની ગુફાઓ છે. શહેરના બચાવ માટે લશ્કર અને મનવારો છે. મુંબઈની હાલની જાહેજલાલી અને તેનો ધમધોકાર વેપાર

તેના સારા અંદરને લીધે તેમજ આસપાસ પ્રદેશોની મધ્યમાં તે આવેલું છે તેને લીધે છે. ત્યાં એપોલો અંદર, ચોપાટી, દીવાદાંડી, સંગ્રહસ્થાન ટંકશાળ, વિક્ટોરિઆ બાગ, વેધશાળા, વાલકેશ્વર, મ્યુનિસિપલ ઓફિસ, ટાઉન હાલ વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. શહેરમાં જવા આવવાને માટે વીજળીથી ચાલતી ટ્રામ છે, અને વળી થોડા થોડા વખતે રેલવે ટ્રેઇન ઉપડે છે.

હાલના મુંબઈને ઠેકાણે પહેલાં નાના સાત ટાપુ હતા. કાલાબા, માહિમ, મજગામ અને ઉમરખાડી પહેલાં છૂટા છૂટા બેટ હતા તેમને સાંધી દેવાથી તે દ્વિપકલ્પરૂપે થયો છે. હાલના મુંબઈનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે થયો છે. સાષ્ટિ સાથે તે પૂલથી જોડાયો છે, અને સાષ્ટિ વાંદરા સાથે લેડી જમશેદજી પૂલથી જોડાયો છે. પોર્ટુગલના રાજ્યએ ઈંગ્લેન્ડના રાજ્ય પહેલાં ચાર્લ્સને તેની દીકરી પરણાવી ત્યારે આ બેટ પહેરામણીમાં આપ્યો હતો. તે વખતે ત્યાં માછી લોકો રહેતા હતા. પછી ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિએ દસ પૌંડે (૧૦૦ રૂપીએ) ભાડે રાખી તેમાં સુધારો કર્યો. ધીમે ધીમે તે વધારે આબાદ થતો ગયો. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાંથી અનેક જાતના માણસો ત્યાં વેપાર કરવા આવે છે. મુંબઈ બેટની પશ્ચિમે એક પહોળો અખાત (બેક બે) મલબાર પોર્ટ અને કાલાબાની વચ્ચે આવેલો છે. ત્યાં આગળનો દરીઓ પૂરી જમીન બનાવવા માટે સરકારે કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે.

મુંબઈ શહેરનો કલેક્ટર જુદો છે. તેની પાસે મહેસુલ ખાતાં ઉપરાંત જકાતખાતું પણ છે. તેનો ઉપરી કમિશ્નર છે. તે મુંબઈ ઇલાકાના જકાત, અફિણ તથા આબકારી ખાતાનો વહીવટ કરે છે. ન્યાય, પોલિસ અને જકાતખાતા સિવાયનાં બીજાં બધાં ખાતાંનો વહીવટ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે. ત્યાં ન્યાયની છેલ્લી કોર્ટ છે. આપણા ઇલાકાના ગવર્નર ડિસેમ્બરથી માર્ચ સુધી મુંબઈમાં રહે છે.

મુંબઈપરાં વિભાગ.

મુંબઈ શહેર વેપારનું મોટું મથક હોવાથી ત્યાં વસ્તી વધતી જાય છે; પણ ખેટની જગ્યા વધી નહિ શકવાથી થાણા જિલ્લાના સાંતાક્રુઝ, અંધેરી, ધાટકોપર જેવાં પરાંમાં ભોકો રહે છે. દિવસે તેઓ રેલવેમાં મુંબઈ જાય છે, અને સાંજે પાછા ઘેર આવે છે. તેમની સગવડ ખાતર ખી. ખી. એન્ડ. સી. આર્થ. રેલવે તથા જી. આર્થ. પી રેલવે અર્ધા અર્ધા કલાકે ઉપડે છે તથા ટિકિટના દર સોંધા રાખવામાં આવેલા છે. તેની એક લાઇન કોલબાથી ઉત્તરે માહીમ સુધી જાય છે, અને બીજી બોરીબંદરથી શીવ સુધીની છે. દક્ષિણ સાષ્ટિ તથા કલ્યાણનો કેટલોક ભાગ લઈ મુંબઈ પરાં વિભાગ બનાવવામાં આવ્યો છે.

તેનો એક જ જિલ્લો છે અને તેનો ઉપરી કલેક્ટર છે. તેના બે વિભાગ છે: દક્ષિણ સાષ્ટિ અને અંબરનાથ.

વાંદરા:—મુંબઈથી નવ માઈલ ઉપર આવેલું છે. તે મોટામાં મોટું શહેર છે. ત્યાં માંસને માટે જળરજસ્ત કતલખાનું છે.

સાંતાક્રુઝ:—અહીંયાં મુંબઈ જેવી ઘીચ વસ્તી નહિ હોવાથી ઘણા લોકો અહીં રહે છે.

કુર્લા:—જી. આર્થ. પી. રેલવે પરનું પડું છે.

હિંદુસ્તાન.

સામાન્ય વર્ણન

તમે મુંબઈ છલાકાની ભૂગોળ શીખી ગયા. તેના જેવા ઘણા ભાગ મળવાથી આપણો હિંદુસ્તાન દેશ થાય છે. તે મુંબઈ છલાકાથી દસ ગણો અને ઉત્તર વિભાગથી સાઠ ગણો મોટો છે. અસલના

વખતમાં જે આર્ય લોકો આ દેશમાં રહ્યા હતા, તેમને ખીજ પરદેશી લોકો હિંદુ કહેવા લાગ્યા. તે ઉપરથી દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું. એશિઆખંડના મધ્યમાં તે આવ્યો છે અને દક્ષિણ તરફ સાંકડો થવાથી તેનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે. તેની વચ્ચે વિંધ્ય પર્વત આવવાથી તેના ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન એવા બે ભાગ થાય છે. દક્ષિણનો ભાગ દ્વીપકલ્પ જેવો છે.

સીમા:—ઉત્તરે હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ; અને પશ્ચિમે સુલેમાન અને હાલા પર્વતો છે. આવા ઉંચા પર્વતોની હારને લીધે કુદરતી રીતે તેનું રક્ષણ થાય છે. તેની બાકીની બાજુએ સમુદ્ર આવેલો છે.

વિસ્તાર:—તેનો વિસ્તાર લગભગ ૧૮ લાખ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૩૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે, એટલે તે આખી દુનિયાની વસ્તીનો ૬ ભાગ છે.

કુદરતી રચના:—તેની ભૂમિ રચના જોતાં તેના ચાર ભાગ થાય છે. (૧) ઉત્તરમાં હિમાલયનો પ્રદેશ, (૨) ગંગા અને સિંધુની ખીણનો મેદાનનો પ્રદેશ, (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને (૪) દરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ.

(૧) હિમાલયનો પ્રદેશ:—તેમાં ઘણા ઉંચા પર્વતોની હારો અને ઉંડી ખાઈઓ આવેલી છે. તે આખી ઉત્તરની સરહદ પર આવેલો છે. તેની લંબાઈ લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૨૦૦ માઈલની છે. હમેશાં બરફથી ઢંકાયેલાં તેનાં શિખરો ગગન સાથે મળી જાય છે. તેમાં માનસરોવર છે. તેની પાસે કૈલાસ શિખર છે. સિંધુ, સતલજ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીઓ તેમાંથી નીકળે છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ કે ગૌરીશંકર શિખર (૨૯,૧૪૦) દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચું છે.

(૨) મેદાનનો પ્રદેશ:—ગંગા અને સિંધુની ખીણનો પ્રદેશ હિંદના અડધા ભાગમાં આવેલો છે. મોટી નદીઓના વહેણ સાથે ધસડાઈ આવેલા કાંપનો પ્રદેશ રસાળ થયો છે.

(૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ:—આ પ્રદેશ વિંધ્યાચળ પર્વતથી સર યઈ નીલગિરિ સુધી ધીમે ધીમે સાંકડો થતો જાય છે. તેમાં પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વઘાટ છે. તેમાંથી નીકળતી નદીઓનું વહેણ પૂર્વ તરફ છે.

(૪) દરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ:—સિંધુના મુખથી તે ગંગાના મુખ સુધીનો આ નીચો સાંકડો કિનારાનો ભાગ છે. નદીના વહેણ સાથે પર્વત ઉપરથી ઘસડાઈને આવેલી માટી, રેતી વગેરેને લીધે તે રસાળ થયો છે.

પર્વતો:—

હિમાલય:—(હિમ=ઝરફ, આલય=જગા) તેના ઉપર હમેશાં ઝરફ રહે છે તેથી તેનું એ નામ પડ્યું છે. કારાકોરમ અને હિંદુ-કુશ તેના ફાંટા છે. તે ઉત્તર અને વાયવ્યમાં છે. સુલેમાન અને હાલા પશ્ચિમે છે. અફઘાનિસ્તાનમાંથી પંજાબમાં આવવાનો રસ્તો ખૈઅરઘાટ છે. અલુયિરતાનમાંથી આવવાનો તેવોજ રસ્તો બોલ-નઘાટ છે.

શિવાલિક—ઉત્તર હિંદમાં આવેલા ડુંગરની હાર છે. તેમાં ઘીચ જંગલો છે.

વિંધ્યાચળ:—તે નર્મદાની ઉત્તરે ૭૦૦ માઈલ લાંબો પડ્યો છે. તેના અમરકંટક શિખરમાંથી નર્મદા નીકળે છે.

સાતપુડા:—તે નર્મદા અને તાપીની ખીણ વચ્ચે આવેલો છે. તે ૬૦૦ માઈલ પૂર્વમાં ફેલાયલો છે.

અરવલ્લી:—રજપુતાનામાં છે. તેમાં આણુપર્વતનું શિખર ૫,૬૫૦ ફુટ ઉંચું છે.

પશ્ચિમઘાટ:—તે ઉત્તરથી દક્ષિણમાં છેક તાપીથી કન્યા કુમારી બ્રહ્મિર સુધી આવેલો છે. તેમાંથી સાતમાળ અને મહાદેવના ડુંગરો નીકળેલા છે.

પૂર્વઘાટ:—તે નીચા અને છુટા ડુંગરોનો સમૂહ છે.

નીલગિરિ:—તે પશ્ચિમધાટના ફાંટા છે. તેમાં ઉતાકામંડનું (૭,૦૦૦) હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

પતકોર્ધ:—આસામની ઉત્તરે આવેલો છે.

સરોવર:—

બુલર—કાશ્મિરમાં આવેલું છે. તેની કુદરતી લીલા ધણી સુંદર છે. **કોલર** મદ્રાસની ઉત્તરે છે. તેમાં ધણી નદીનું પાણી આવે છે. **ઓરિસામાં** આવેલું ચિલકા ધણું જાજરું સરોવર છે. **સાંખર** રજપુતાનામાં અજમેરથી ઈશાનપુણામાં છે. તેમાંથી હજારો રૂપી-આનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

નદીઓ:—હિંદની ત્રણ ગિરિમાળામાંથી ત્રણ રીતે નદીઓ વહે છે. (૧) હિમાલયમાંની, (૨) વિંધ્યમાંની અને (૩) પશ્ચિમધાટમાંની.

(૧) ગંગા—ગંગોત્રીના હિમક્ષેત્રમાંથી તે નીકળે છે. મૂળ પાસે તે ભાગીરથી કહેવાય છે. પછી તેની બીજી નદીઓ મળે છે. કેદારનાથ આગળ તેને ગંગા કહે છે. હિંદુઓની તે ધણી પવિત્ર નદી હોવાથી તેના કિનારા પર આવેલાં શહેર જાત્રાનાં ધામ છે. તેને મેઘના, ગોમતી, ગોમ્ત્રા જમના વગેરે નદીઓ મળે છે. તેમાંથી ધણી નહેરો વાટે ખેતરને પાણી મળે છે. ગંગા બંગાળા ઉપસાગરને મળે છે,

જમના:—જમોત્રી હિમક્ષેત્રમાંથી નીકળી અહલાહાખાદ કે પ્રયાગ આગળ ગંગાને મળે છે. તેમાંથી ખેતી માટે નહેરો કાઢી છે. તેના કિનારા પર દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા વગેરે શહેરો છે.

સિંધુ:—માન સરોવરમાંથી નીકળી કાશ્મિરમાં થઈ પંજાબ અને સિંધના પ્રદેશમાં વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે. જેલમ, ચિનાબ, રાવી બિઆસ અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ તેની શાખાઓ છે.

બ્રહ્મપુત્ર:—તિબેટના માન સરોવરમાં નીકળે છે. તે તિબેટ અને આસામ આગળ થઈ દક્ષિણમાં ગંગાને મળે છે.

ઈરાવદી:—તે બ્રહ્મદેશના મધ્યમાં થઈ વહે છે. તે મોટો જળ-માર્ગ હોવાથી વેપાર માટે ધણી ઉપયોગી નદી છે. આ ઉપરાંત (૨)

વિષ્ણુમાંની ચંબલ, નમદા અને સોન છે; તથા (૩) પશ્ચિમધાટમાંની ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી નદીઓ છે. કાવેરી કુર્જના ટુંગર-માંથી નીકળી કુર્જ, મ્હેસુર અને કર્ણાટમાં થઈ હિંદી મહાસાગરને મળે છે. તેના ધોધમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે.

આઓહવા:—હિંદમાં પર્વતો, ઉચ્ચપ્રદેશ અને મેદાનો જુદા જુદા ભાગમાં આવેલા હોવાથી તેની આઓહવા જુદી જુદી છે. ઉત્તર હિંદમાં તાપ તેમજ ટાઢ વિશેષ પડે છે. દક્ષિણમાં હવા માફકસર છે. પર્વત ઉપર ટાઢ બહુ વાય છે. જે ભાગ દરીઆકિનારે છે ત્યાં ટાઢ તેમજ તાપ બહુ લાગતાં નથી, પણ જે ભાગ ઘણે દૂર છે ત્યાં ટાઢ અને તાપ વધારે લાગે છે. હિંદની ઉત્તરે આવેલી જમીનનો મોટો ભાગ ઉનાળામાં તપે છે; એટલે ત્યાંની હવા પાતળી થાય છે અને ઉંચે ચઢે છે. તેની જગાએ હિંદી મહાસાગરના અને અંગાળી ઉપસાગરના ભેજવાળા પવન આવે છે. તે જુનથી સપ્ટેમ્બર સુધી વાય છે. પવન સાથે ધસડાઈ આવેલાં વાદળાં પર્વત સાથે અથડાવાથી તે વરસાદ રૂપે પડે છે. પર્વત ઉપર વધારે વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં ઇશાની પવનને લીધે પૂર્વ કિનારાના દક્ષિણ ભાગમાં વરસાદ આવે છે.

જમીન:—હિંદની જમીન એકંદર ફળદ્રુપ છે. તેમાં ખાસ કરીને ગંગા અને સિંધુનો પ્રદેશ, તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમના કિનારાનો તથા કૃષ્ણા અને ગોદાવરીના પ્રદેશો રસાળ છે; કારણ કે તે કાંપના બનેલા છે. દક્ષિણની કાળી જમીન ફળદ્રુપ છે. સિંધ અને રજપુતાનાની જમીન રેતાળ છે. જ્યાં પહાડી મુલક છે ત્યાં પથરીઆ જમીન છે.

વનસ્પતિ અને પાક:—જ્યાં જમીન ફળદ્રુપ અને વધારે વરસાદ અને તાપ પડે છે ત્યાં જંગલો હોય છે. પર્વત ઉપર આવા જંગલ વિશેષ હોય છે. તેમાં સાગ અને સીસમ જેવાં ઝાડ થાય છે. બ્રહ્મદેશ, હિમાલય અને દક્ષિણનાં જંગલો લાકડા માટે વધારે કામનાં છે. જ્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે ત્યાં વનસ્પતિ ટુંકી અને ઓછી થાય છે. કોઈ ઠેકાણે ધાસનાં ખીડ હોય છે.

કાંગર:—તેને ઘણો તાપ અને વરસાદ જોઈએ છે; તેથી જ્યાં જારે વરસાદ પડે છે ત્યાં તે થાય છે. આસામ, બંગાળા, બ્રહ્મદેશ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં તે થાય છે.

ઘઉં:—તે શિયાળુ પાક છે. તેને જરા સુકી હવા અને થોડા પાણીની જરૂર છે. પંજાબ, મધ્યપ્રાંત, ખાનદેશ, ગુજરાત અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં તે થાય છે.

મકાઈ:—મેદાન અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જ્યાં ઓછો વરસાદ પડે ત્યાં તે થાય છે.

શેરડી:—હિંદના અધા ભાગમાં થાય છે. પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં નહેરના પાણીને લીધે વિશેષ થાય છે.

કપાસ:—તેને સુકી હવા અને સાધારણ વરસાદ જોઈએ છે. તે કાળી જમીનમાં વિશેષ થાય છે. ખાનદેશ, વરાડ, ગુજરાત, સિંધ અને નિજમના રાજ્યમાં તે વધારે થાય છે.

શણ:—તે નીચી જમીન અને ભેજવાળી હવામાં થાય છે. ગંગાના મુખ આગળની જમીનમાં તે ખાસ થાય છે.

ચા:—ટેકરીની બાજુએ અને વધારે વરસાદ હોય ત્યાં તે થાય છે. આસામ, બ્રહ્મપુત્રા, દાર્જિલિંગ, ડેરાડુન, લંકા અને નીલગિરિ ઉપર તે થાય છે. કોચી નીલગિરિ ઉપર થાય છે.

રબર:—તેને ગરમ અને ભેજવાળી હવાની જરૂર છે. લંકા અને નીચલા બ્રહ્મદેશમાં તેનાં ઝાડ થાય છે. તેના રસમાંથી રબર બને છે.

તેલીબીઆં:—સાધારણ વરસાદ થાય છે ત્યાં અગસી, સરસવ, રાઈ, તલ, એરંડા અને મગફળી થાય છે. એરંડા બંગાળામાં મગફળી દક્ષિણમાં, અગસી મધ્ય પ્રાંત, મુંબઈ ઇલાકા અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં થાય છે. તલ ગુજરાત, મધ્યપ્રાંત અને મદ્રાસમાં થાય છે.

તેળનો:—મલબાર કાંઠામાં અને દક્ષિણના પ્રદેશમાં થાય છે.

અફીણ:—બહાર અને માળવામાં થાય છે.

ખનીઝ:—

કેલસા:—છોટાનાગપુર અને એરિસામાં તેની ખાણો છે. મધ્ય પ્રાંત અને નિજમના રાજ્યમાંથી તે મળી આવે છે. આસામ અને ઇન્ડિયામાં નવી ખાણો નીકળી છે.

લોહ:—બંગાળા અને બિહારમાં તેની ખાણો છે. કેલસાની ખાણ પાસે હોવાથી તેને ઓછા ખર્ચે સાફ કરે છે. જમશેદપુરનાં લોહાનાં કારખાનાં જાણીતાં છે.

મીઠું:—મુંબઈ અને મદ્રાસના કિનારે તેને પકવે છે. પંજાબની સોલ્ટરેન્જમાંથી ખોદેલા મીઠાને સિંધવ કહે છે.

સોનું:—મહેસુરની કેલરની ખીણમાંથી નીકળે છે.

અબરખ:—તેની બિહાર અને મદ્રાસમાં ખાણો છે.

મેંગેનીઝ:—મધ્ય પ્રાંત, મહેસુર અને વિઝાગપટ્ટણમાં તેની ખાણો છે. તેને શુદ્ધ કરવા યુરોપ મોકલવામાં આવે છે.

કેરોસીન:—આસામ અને ઇન્ડિયામાં મળી આવે છે.

કલઈ, સીસું રૂપું:—ઉપલા ઇન્ડિયામાંથી અને ટેનાસરિમમાંથી તે મળી આવે છે.

ધંધો રોજગાર

આપણા દેશમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. વસ્તીનો આશરે ૩૦ ભાગ ખેતી ઉપર ગુજરો કરે છે. સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ ધણો મોટો છે. અમદાવાદ, મુંબઈ, કલકત્તા, નાગપુર, દિલ્હી કાનપુર, વગેરે શહેરોમાં કાપડની ધણી મિલો છે.

સુતરાઉ કાપડની ૨૭૧, શણના કાપડની ૮૦, જીનની ૧૦, રેશમના કાપડની ૫, એમ બધી મળી ૩૬૬ મિલો છે. તેમાંનો મોટો ભાગ મુંબઈ ઇલાકામાં છે. આ ઉપરાંત કાગળ બનાવવાની,

ડાંગર ખાંડવાનાં, લોટ ઢળવાનાં, લાકડાં વહેરવાનાં અને કપાસ
સોઢવાનાં અને રૂની ગાંસડી બાંધવાના ધણાં કારેખાનાં છે. વળી
સુતર, રેશમ, તથા બિન હાથે વણવાની ધણી સાજો છે.

આયાત નિકાસ

આપણો દેશ ખેતીવાડીનો હોવાથી ખેતર, જંગલ, કે બગીચા-
ની પેદાશ બહાર મોકલવામાં આવે છે:—

નિકાસ:—ચોખા, ધઉં, તેલબીયાં, ચા, કેફી, તમાકુ,
અપ્રીણુ, શણુ, રૂ, ચામડાં, રખર, લાખ, કેરોસિન, મેંગેનીઝ, રેશમી
કાપડ છે.

આયાત:—બિસ્કીટ, દૂધના ડબ્બા, કેકો, નાળિયેર, ખજૂર
ખાંડ, મીઠું, કોલસો, રૂ, રેશમ, બિન, સુતરાઉ રેશમી અને ગરમ કાપડ
સુતર, સાંચાકામ, મોટરકાર, સાઈકલ, દીવાસળી, દવા, રંગ વગેરે.

લોકો અને ભાષા

આપણા દેશની વસ્તી લગભગ ૩૨ કરોડની છે. તેમાં હિંદુ-
ઓની સંખ્યા ૨૧ કરોડ ૭૦ લાખ; મુસલમાન ૬ કરોડ ૯૦ લાખ,
ખ્રિસ્તીઓ ૪૭ લાખ અને પારસી ૧ લાખ છે. ચાહુદીઓ બહુ
થોડા (૨૨,૦૦૦) છે. હિંદુ, ઈસ્લામ, જૈન, શીખ જરથોસ્તી અને
ખ્રિસ્તી ધર્મ લોકો પાળે છે. ગુજરાતી, સિંધી પંજાબી, હિંદી, બંગાળી,
ઉર્દુ, તામીલ, તેલુગુ, કાનડી બ્હોજી જેવી બુદ્ધી બુદ્ધી ભાષા બુદ્ધ
બુદ્ધ પ્રાંતમાં લોકો બોલે છે.

રાજ્યવહીવટ

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ છે. તેનો વહીવટ કરવા ઈંગ્લાંડથી શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોય આવે છે. તે ગવર્નર ઉપર અમલ કરે છે, તેથી ગવર્નર જનરલ પણ કહેવાય છે. તેને રાજવહીવટમાં મદદ કરવા એક કારોબારી સભા હોય છે. તેમાં ૭ સભાસદો છે. કાયદા બાંધનારી બે સભા છે. એક ધારા સભા અને બીજી રાજસભા. કોઈ પણ કાયદો બહુમતીથી બંને સભામાં પાસ થવો જોઈએ. ધારાસભામાં ૧૪૦ સભ્યો હોય છે. તેમાંના ૧૦૩ પ્રજા તરફથી અને બાકીના ૪૧ સરકારના નીમેલા હોય છે. રાજસભામાં ૬૦ સભાસદો હોય છે. તેમાં ૩૩ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હોય છે.

રાજ્યવહીવટ માટે બ્રિટિશ હિંદના નવ મોટા ભાગ પાડવામાં આવેલા છે:-મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસા, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, આસામ, મધ્યપ્રાંતમાં અને બ્રહ્મદેશમાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. તેમને મદદ કરવા કારોબારી અને ધારા સભા હોય છે. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત અને દિલ્હીમાં ચિકિત્સકમિશનર હોય છે. અજમેર મેરવાડામાં અને બલુચિસ્તાનમાં એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર જનરલ હોય છે, કુર્મ, મહેસુરના રેસિડેન્ટના તાબામાં છે. આંદામાન અને નિકોબારને કારભાર મુપ્રિટેન્ડેન્ટ કરે છે.

